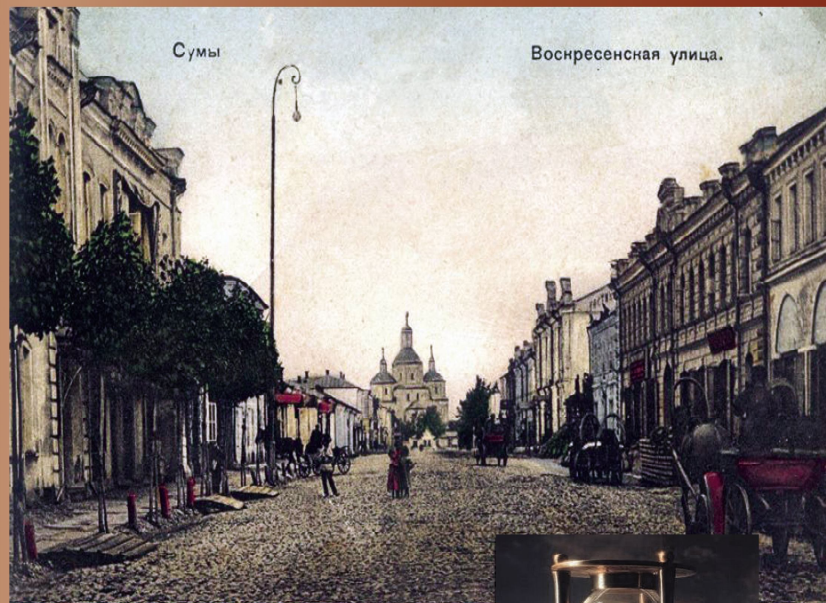

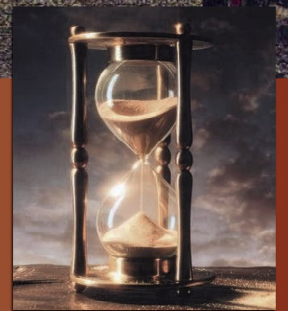
Сумська старовина

LVIII

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
“СУМСЬКА СТАРОВИНА”
ISSN 2311-5408

ІСТОРІЯ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
КРАЄЗНАВСТВО

Сумська старовина, № LVIII

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Сумська Шаровина

№ LVIII

*Науковий журнал. Заснований у червні 1995 р. Виходить 2 рази на рік
Свідоцтво КВ №16009-448ІПР від 22.10.2009 р.*

ISSN 2311-5408

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О. Г. - к. іст. н., доц. (Київ, Україна)
БОРОВИК А. М. - д. іст. н., проф. (Чернігів, Україна)
ВЕРМЕНИЧ Я. В. - д. іст. н. (Київ, Україна)
ВЛАСЕНКО В. М. - *головний редактор*, к. іст. н., доц. (Суми, Україна)
ГУЗУН В. - PhD (Бухарест, Румунія)
ДЕГТЯРЬОВ С. І. - д. іст. н., проф. (Суми, Україна)
ДЯТЛОВ В. О. - *голова редколегії*, д. іст. н., проф. (Чернігів, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В. Б. - *почесний головний редактор*, к. філол. н., доц. (Суми, Україна)
КОРОЛЬ В. М. – к. іст.н. (Суми, Україна)
КОТЛЯР М. Ф. - д. іст. н., чл.-кор. НАН України (Київ, Україна)
ЛОБКО Н. В. - к. іст. н., доц. (Суми, Україна)
НЕСТЕРЕНКО В. А. - к. іст. н., доц. (Суми, Україна)
ПОЛОВЕЦЬ В. М. - д. іст. н., проф. (Чернігів, Україна)
РАМАЧ Я. - Dr. (History), проф. (Новий Сад, Сербія)
ТОМА Т. - PhD (Галац, Румунія)
ЧИЖМАРОВА Марія - PhD (History), проф. (Пряшів, Словаччина).

З 2010 р. журнал є науковим фаховим виданням, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки”. Наказ МОН України № 886 від 02.07.2020 р., категорія «Б»

Журнал індексується: Open Academic Journals Index, Index Copernicus

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №2 від 13.09.2021 р.)

© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2020
© НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА, 2021

ANCIENT SUMY LAND

№ LVIII

ISSN 2311-5408

Co-founders: Sumy State University, Chernihiv National Shevchenko Pedagogical University. Publisher - Sumy State University.

The scientific journal. Founded in June 1995. Published twice a year.

EDITORIAL BOARD:

BAZHAN Oleg G. - PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
BOROVIK Anatoliy M. - Dr. (History), Professor (Ukraine)
CHIZHMAROVA Maria - PhD (History), Professor (Slovakia)
DEGTIAROV Sergiy I. - Dr. (History), Professor (Ukraine)
DIATLOV Volodymyr O. - *Head*, Dr. (History), Professor (Ukraine)
GUZUN Vadim - PhD (Bucharest, Romania)
KOROL Vitaliy M. - PhD (History) (Ukraine)
KOTLIAR Mykola F. - Dr. (History), Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
LOBKO Natalia V. - PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
NESTERENKO Vadim A. - PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
POLOVETS' Volodymyr M. - Dr. (History), Professor (Ukraine)
RAMACH Janko - Dr. (History), Professor (Republic of Serbia)
TOMA Tetiana - PhD, (Galati, Romania)
VEREMENICH Jaroslava V. - Dr. (History) (Ukraine)
VLASENKO Valeriy M. - *Editor in Chief*, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
ZVAGELSKYI Viktor B. - *Honorary Chief Editor*, PhD (Philology), Associate Professor (Ukraine)

Address of the editorial office: 2, Rymyskogo-Korsakova st., office 809, Sumy, Ukraine, 40007

Tel. +380(542) 33-40-98

E-mail: starovyna@sumdu.edu.ua

Since 2010, the journal is a scientific professional publication in which the results of the dissertation works for obtaining the degrees of doctor and candidate of sciences in the specialty "Historical sciences", can be published. MES of Ukraine Order № 886 of July 02, 2020.

Journal is indexed by: Open Academic Journals Index, Index Copernicus

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Лисенко М. С.** МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО АГРАРНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (початок ХХ ст.) 5
- Власенко В. М., Курінной О. С.** ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ АНДРІЄВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. НА ЧЕРНІГІВЦІНІ (за матеріалами архівно-слідчої справи Василя Андрієвського) 18
- Зубко О. Є.** ЯК УКРАЇНЦІ В ЧЕХОСЛОЧИННІ ЧЕСЬКУ МОВУ ВИВЧАЛИ АБО УКРАЇНСЬКА МІЖВОСННА ЕМІГРАЦІЯ В НОВОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ (1918-1939) 25
- Вовк О. В.** СПОГАДИ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВОЯКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 35
- Нестеренко В. А.** ТЕМА ДІЙ НІМЕЦЬКИХ ПІДВОДНИХ ЧОВНІВ В ПРЕСІ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ (на метеріалах “Сумського вісника” 1941-1943 рр.) 48

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- Lysenko Maïia** INTERNATIONAL COOPERATION OF AGRICULTURAL PUBLIC ORGANIZATIONS OF UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE (EARLY 20th CENTURY) 5
- Vlasenko V. M., Kurinnoy A. S.** VASYL VASYLIOVYCH ANDRIYEVSKY DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917-1921 IN CHERNIHIV REGION (based on the materials of Vasyl Andriyevsky's archive-investigation file) 18
- Zubko O. Y.** THE WAY UKRAINIANS LEARNT THE CZECH LANGUAGE IN CZECHOSLOVAKIA OR UKRAINIAN INTERWAR IMMIGRATION IN THE NEW LINGUISTIC FIELD (1918-1939) 25
- Vovk O. V.** MEMOIRS OF MEMBERS OF UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS IN THE GERMAN ARMED FORCES AS A SOURCE FOR STUDYING THE DAILY LIVES OF SOLDIERS OF WORLD WAR II 35
- Nesterenko V. A.** THE THEME OF THE GERMAN SUBMARINES' ACTIVITIES COVERED IN THE PRESS PROPAGANDA ON THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (BASED ON THE MATERIALS OF "SUMY HERALD" IN 1941-1943) 48

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК (UDC) 63:061.2(100)_048.87]:94(477)«192»

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.1>

LYSENKO MAIIA

INTERNATIONAL COOPERATION OF AGRICULTURAL PUBLIC ORGANIZATIONS OF UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE (EARLY 20TH CENTURY)

The purpose of the article is to study the international cooperation of agricultural societies and its impact on the modernization of Ukrainian provinces. The author used comparative, chronological, problem and analytical research methods. On the basis of archival documents and the press of that time the author described and systematized new materials about the international activity of agricultural societies of the Ukrainian provinces. The author proves that it took various forms and contributed to the borrowing of useful foreign experience.

It was found that international activities had developed from personal ties to mutual cooperation. The public's tasks include holding numerous events. The author reconstructs the process of participation of members of agricultural organizations in various international events, including exhibitions. It was emphasized that these contacts were of mutual interest. They provided an opportunity for members of voluntary associations to learn from foreign experience. It is important that the experience was taken consciously.

Considerable attention is paid to the initiatives of individuals – members of agricultural societies. The trips contributed to positive changes in society and the modernization of the region in general. The article examines the issue of conducting tours, practices for local landowners abroad by agricultural associations. The expediency of such forms of cooperation was realized by members of agricultural societies. The public understood the need for change.

We drew attention to a wide range of countries with which representatives of agricultural societies cooperated. The public of the Ukrainian provinces was interested in foreign governmental and public institutions in the field of agriculture. There was a search for new forms of work, among which is the creation of the so-called American agency.

Foreign relations of Volyn hop growers should be called indicative. The joint work of representatives of the Volyn Hop Society was carried out together with government experts, foreign partners, including Ukrainian cooperatives in London. The initiative of agrarian public organizations received government assistance, and export chambers were established. Agricultural societies became their active participants and co-founders.

It is concluded that the adoption of foreign experience and contacts with foreign organizations and professionals have contributed to qualitative changes in society.

Key words: *Russian Empire, Ukrainian provinces, public organization, agricultural societies, agriculture, international cooperation.*

Ukraine had its own traditions of functioning voluntary associations. Their appearance testified to the emergence of elements of civil society, the gradual transition from traditional to modern community. It is important and urgent to study the historical experience of agricultural societies, including international cooperation.

Lysenko Maïia Stanislavivna - PhD (History), Associate Professor, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Ukraine). ORCID: 0000-0002-4135-4345.

The period of the second half of the 19 – early 20 centuries became a transition for the history of the Russian Empire in general and the Ukrainian provinces in particular. There were changes in lifestyle, values, relationships between people. Public associations laid the foundation for cooperation between representatives of different strata, the center and the regions. The small cosmopolitan elite has given impetus to transformation both in individual regions and in the Empire as a whole. This movement created necessary conditions for reforming all spheres of society “bottom-up”.

The object of the study are public organizations, which were called agricultural societies, and the subject of the study – the directions and forms of international cooperation of these voluntary associations.

The chronological boundaries of the article cover the period of the early 20th century, when international cooperation was actively developing. Territorial borders: nine Ukrainian provinces that were a part of the Russian Empire during the period under study.

The methodological basis of the article is the generally accepted principles of historicism, objectivity, systematics and complexity. As for research methods, we used methods of analysis and synthesis, critique of sources, thematic, problem-chronological, etc.

The research topic has received some development in historical science. Literature on social and socio-economic issues can be divided into three stages: 1) pre-revolutionary; 2) the Soviet period; 3) modern. During all stages of the publication we refer to: a) summaries on the history of the Russian Empire and Ukraine; b) from the history of economics, in which agricultural companies were mainly covered earlier; c) works on the history of public organizations, culture, education; d) personalities of figures; e) works specifically on the history of agricultural societies.

Pre-revolutionary historiography consisted of works by members of agricultural societies, written at different times which revealed important problems of socio-economic and socio-political nature [1]. The activities of agricultural societies were to some extent covered in pre-revolutionary encyclopedic publications [2].

Despite the significant number of issued works published in the late 19th and early 20th centuries, their value mostly lies in the large amount of factual material presented. The authors of these publications were not only theorists, but mostly practitioners and activists of agricultural societies. This was the reason for the one-sidedness of the historical material they represented. They did not set themselves the task of a comprehensive scientific analysis of this area of social activity.

Of particular importance in Soviet historiography of the problem were the works of A. D. Stepanyuk, published in the 1970's – early 1980's. The author considered agricultural societies as voluntary associations of Imperial Russia. For the first time in Soviet historical science, he classified and evaluated the activities of agricultural societies [3]. He wrote that «bourgeois-landlord» organizations were divided into representative (which included only the owners) and support types. A. D. Stepanyuk attributed agricultural societies to the former.

The vast majority of Soviet researchers assessed the role of agricultural societies in the 19th and early 20th centuries positively, although they were forced to admit in connection with the existing ideological orientation that in the conditions of tsarism and the dominance of large landownership, these societies could not significantly influence the socio-economic and political situation in the country. [4]. Scientists mainly studied

the activities of industry associations of all-Russian scale (Free Economic Society and Moscow Agricultural Society) [5]. At the same time, some regional societies, especially those operating in the Ukrainian provinces, were not considered at all. Their public activities were not studied. In general, the historiography of the Soviet period on the study of voluntary associations of the 19 – early 20 centuries. is quite impoverished and one-sided.

After 1991, the latest stage of the study of the society of the Russian Empire began. Its main features are the absence of ideological taboos, publicization of issues not only of political and socio-economic development in the national dimension, but also thorough elaboration of events, processes, phenomena at regional and local levels, humanization of history, overcoming stereotypes that emerged in the Soviet era. Historians began to study not only public policy but also society, its formation and influence on the development of both the empire as a whole and individual regions.

O. P. Reynt and O. V. Serdyuk analyzed the situation in agriculture and the food market of Ukraine and the world [6]. The approach to the study of the country's development through the prism of modernization is implemented in general works on the history of the Russian Empire [7], monographs, which explore and analyze the process of modernization [8].

The most significant phenomenon in this context was the appearance of a number of works by B. M. Mironov. He focused the interaction of the state on society in the Russian Empire, beginning in the late 18th century and up to the revolution of 1917, and gave an original judgment about the mental, socio-psychological types of certain groups of the population, the peculiarities of the origin and functioning of public organizations [9].

The works of Ukrainian historians V. V. Kravchenko, D. M. Chorny demonstrate thorough achievements in covering economic, urban and nation-building processes in the Ukrainian provinces of the empire in the second half of the 19th – early 20th century [10].

Thus, modern Ukrainian historians take the studies of their predecessors quite seriously. Their work features a new methodology aimed at getting rid of outdated stereotypes. This concerns, first of all, the shift of attention from the central imperial societies to the provincial ones, the search for local differences in the activities of branch associations. The concepts put forward by Ukrainian researchers expand the idea of the place of agricultural societies in the development of agricultural science, education and social life of the second half of the 19 – early 20 centuries. The main attention of historians is focused on the characteristics of government policy, qualitative changes in the agricultural sector, the demonstration of educational and research activities of individual agricultural societies in Ukraine.

Modern Russian researchers also study the activities of agricultural societies of the Russian Empire in the 19th – early 20th century. For example, the publications of the 1990s and 2000s concerned either a single agricultural society or branch societies of the empire or its particular region. Published scientific research by O. O. Kuryonishev, S. A. Kozlov on Moscow Agricultural Society, V. V. Sviridov – on agrarian associations of the Tambov province [11].

In the second half of the 1990s – beginning of the 21 century due to the growing interest of researchers in the formation of the foundations of civil society and the rule of law in the Russian Empire, scientific studies have appeared that examine the history of

pre-revolutionary public organizations. It is especially worth noting here a number of meaningful works by A. S. Tumanova, devoted to the activities of public organizations of imperial Russia, government policy towards them [12]. Articles and a monograph by Russian researcher O. Yelina attract attention with original approaches to covering the problem [13].

Scientists of the diaspora and abroad study the general processes of the history of the Russian Empire, for example, the American historian R. Pipes gave a new vision of the problem of formation of Russian statehood, its main principles, as well as the specifics of socio-political processes of the Russian Empire in comparison with Western Europe [14]. The works of the French historian D. Beauvoir reveal the causes and essence of the Ukrainian-Polish-Russian conflict during the late empire [15].

As part of the study of the history of Russia, public organizations of the country are studied. In particular, J. Bradley considered agricultural societies more scientific societies than production and marketing. The works of Theodore Shanin, devoted to the peasantry or the “uncomfortable class”, are relevant to the subject of the study [16].

Thus, the historiographical analysis of the literature on the research topic showed that the published works do not comprehensively reveal the main aspects of the activities of voluntary agrarian associations of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. Researchers did not pay attention to such issues as the influence of public organizations on the modernization of the agricultural sector, their international cooperation, the participation of landowners, scientists and entrepreneurs in the public life of the Ukrainian provinces.

The study uses different types of sources, shows the features of their use. These include: 1) archive documents; 2) legislative acts; 3) reference documentation; 4) statistical and reference publications; 5) periodicals; 6) sources of personal origin; 7) visual sources.

The basis of the study are the documents of the archives. The author has processed the archival funds of several institutions. We were guided by the idea of the need to study the regional and central archives of the country, which once housed the councils of provincial agricultural societies. Thus, the author covered the following archives of Ukraine. Headquarters in Kyiv: Central National Historical Archive of Ukraine. Among the regional archives, we conducted work in Kharkiv, Odesa, Zaporizhia and Zhytomyr.

The activity of agricultural societies is thoroughly covered in reference pre-revolutionary publications, which expressed the official government position on the activities of these organizations and performed primarily a cognitive function, in contrast to special scientific publications [17].

In addition to general reference books, industry reference books also appeared in the Russian Empire, among which we single out S. M. Bogdanov's. It contains an analysis of the activities of agricultural institutions established before 1893, including societies [18].

A significant place in the source analysis of our study is occupied by central and local periodicals that cover various aspects of the formation and operation of agricultural societies, their social, professional and personal composition, relationships with government, the public and other societies.

In general, the characteristics of the source base give reason to conclude that it is sufficient to study the above topic.

The purpose of the article is to study the formation of international cooperation of agricultural societies of Ukrainian provinces and its impact on the modernization of Ukrainian provinces.

The American historian R. Pipes insisted that in the Russian Empire «there were no incentives to improve agriculture. Only external conditions, such as trade relations with other countries or significant scientific and technological innovations could help» [14].

We believe that one important clarification should be accepted with this statement: the public, gathered around agricultural societies, understood the need for cooperation. However, for a long time it was hampered by insufficient financial capacity, in particular the poverty of the majority of the population. For a long time, foreign trips could be made mainly by nobles. They were the most educated, well-off. Under the influence of foreign experience, landowners gradually changed their judgments and views. Studying the achievements of Europe, the nobles thought about similar processes abroad and at home. Eventually, these relationships between individuals and organizations became not sporadic but permanent. The circle of people who for various reasons (business affairs, rest or treatment, training) were abroad has expanded. At the turn of the 19–20 centuries the public began to pay special attention to economically developed countries, especially Europe and the United States. International activities gradually became relevant for public organizations.

Relations with foreign members of public associations, institutions and organizations have become an important aspect of the work of agricultural societies. This cooperation manifested itself in various forms. For example, agricultural societies sent their members for internships, participated in international exhibitions, later established business contacts, opened branches. Moreover, foreign experience has shown the significant impact of such public associations on society and the economy. There were changes in the consciousness and worldview of the public, which became a characteristic feature of modernization of society.

Isolated examples of the stay of agricultural workers abroad were observed in the second half of the 19th century, in particular by the landowner of Poltava province L. V. Kochubey. However, it acquired a systemic character in the early 20th century. At the same time, the direct participation of agricultural societies in exhibitions abroad were becoming widespread. In particular, the Odessa Agricultural Society successfully exhibited its goods at the World Exhibitions in Paris (1867) and Vienna (1873) [19, оп. 1. спр. 253. арк. 37; спр. 271. арк. 406]. At the Paris Exhibition in 1900, the Kharkiv Agricultural Society presented a collection of agricultural products produced in the Kharkiv province in significant quantities that were of interest to Europe as an export item. Data on the Kharkiv province were placed in the pavilion of the Kharkiv Agricultural Society: agricultural map, meteorological cartogram, etc. It provided assistance and support to individual owners, taking care of the delivery and placement of exhibits at the exhibition. To participate in the exhibition, the company received a zemstvo subsidy of 2,500 rubles [20, ф. 304. оп. 1. спр. 390. арк. 1–2].

International activities were part of the task and were carried out by all agricultural societies, especially provincial ones.

The Podolsk Agricultural Society also maintained ties with foreign entrepreneurs, including British ones. For example, at a meeting of the Society's Council on January 27, 1912, the chairman, Count O. M. Tyszkiewicz, announced that a group of British

capitalists had sought to establish a network of elevators in order to improve the quality of grain exports from Russia to Great Britain. The meeting called for the construction of granaries and elevators to be «a very desirable and urgent need» [21, Протокол заседания совета Подольского общества сельского хозяйства от 27 января 1912 года. 1912. № 1. С. 5-9].

The Kyiv Agricultural Society maintained ties with the German Bacteriological Institute and the US Department of Agriculture. First of all, they were interested in the control of harmful agricultural insects and animals [22, оп. 1. спр. 8. арк. 15]. The Agrarian Association, through the Kyiv Society of Western Zemstvos and the Kharkiv Agricultural Society (its branch of the American Agency), purchased agricultural machinery and seeds for the western provinces [23, оп. 1. спр. 138. арк. 320]. Agricultural societies of Ukrainian provinces conducted two excursions of landowners to Great Britain [24, Вторая экспедиция русских хозяев в Англию. 1902. 28 февраля. С. 2-4].

Until 1908, there was a North American agency under the Ekaterinoslav Provincial Zemstvo. It was a representative office in the United States that performed various functions. In particular, relations were maintained with institutions that could deliver seeds, tools, and fertilizers. Cultural work was also carried out – acquaintance of Russian farmers and agronomists with the establishment of agriculture in America, in particular with governmental and public institutions for the rise of the agricultural sector in the United States [20, ф. 237. оп. 1. спр. 9. арк. 5].

The activities of the American agency were not only educational, it concerned trade and marketing. For specialists of the Ukrainian provinces it was necessary to study the methods of cultivation of land, plants important for cultivation in the Ekaterinoslav region. Measures to establish agronomic aid in the United States were studied, especially the methods and techniques of establishing links between American research institutions and the general population. Ways to obtain meat products and information about breeds of cattle were studied. It was necessary to monitor the success of agricultural engineering. Representatives of agricultural societies were interested in many other issues, in particular, they tried to describe the American methods of arrangement and repair of roads, water management, irrigation and drought control [25, оп. 1. спр. 9. арк. 7]. In general, this corresponded to the modernization process taking place at that time in the Ukrainian provinces.

For various reasons, the American agency of the Ekaterinoslav Provincial Zemstvo in 1908 was transferred to the Kharkiv Agricultural Society. An agent of the American agency began to be appointed in America on behalf of the Kharkiv Agricultural Society. In 1910 he was I. B. Rosen – a specialist with higher agronomic education and fluency in English. He was paid a salary of 10,000 rubles [26, оп. 1. спр. 275. арк. 146–147]. The agent reported on his progress every October.

The Kharkiv Agricultural Society, through its American agency, organized a trip of landowners from Ukrainian provinces to the United States. The author could not find the report on the trip itself, but the plan of the event itself deserves attention. The draft of the trip indicated that first of all it was necessary to visit areas similar in climate to the local ones. When getting acquainted with the economy of these states, it was worth paying attention to the impossibility of full borrowing and transfer of the norms developed by them to local conditions. It was proposed

to pay special attention to the work of research stations [24, Вторая экспедиция русских хозяев в Англию. 1902. 28 февраля. С. 2]. It was rightly believed that future improvements in the field would be associated with advances in science and cooperation with scientific institutions.

At the same time, landowners were advised to look at several farms in the states of New England with a highly intensive economy. «There Russian owners would have the opportunity to get acquainted with the organization of intensive dairy farming, poultry, horticulture and other industries. In addition to individual sectors of the economy, it would be desirable to find out the features of the organization of both small farms and large farms in different areas. In addition, not only highly specialized, but also more versatile, suitable for Russian conditions» [24, Экскурсия в Америку. 1910. 14 февраля. С. 17].

Of particular interest is the tour-acquaintance with the organization in America of special unions (livestock and others), as well as general unions, enterprises and institutions for the sale of bread and livestock products – cooperatives, elevators, shops, credit and agronomic assistance to the population were also be included in the tour program. It was desirable to visit exhibitions and congresses. Thus, in the list of tasks we find the study of community service in America [24, Экскурсия в Америку. 1910. 14 февраля. С. 18].

Therefore, the tour should (according to the members of the Council of the Kharkiv Agricultural Society) focus on getting acquainted with the economy of the states, close in natural conditions with the southern provinces of the Russian Empire. With the organization of assistance to this economy by the government, society and cooperatives. Representatives of the Kharkiv Agricultural Society hoped that local farmers would benefit from learning from the positive experience.

«The route of the future tour was imagined as follows. The road from Hamburg to New York. Across America from New York to New England to Chicago, from Chicago through Wisconsin to Minneanopolis, from there through Dakota, Nebraska, Kansas to St. Louis and New York» [24, Экскурсия в Америку. 1910. 14 февраля. С. 19]. The event provided an idea of the scope of the Kharkiv Agricultural Society and its practical orientation. Thus, the provincial society could maintain international relations.

Landowners of Ukrainian provinces adopted the experience of other nations. For example, the owner of the Ekaterinoslav province, Ivan Shintur, studied agronomic science and practice in the modern Czech territory and Moravia, as mentioned in the two-week journal of the Ekaterinoslav Agricultural Society [27, Отчет Ивана Шинтура о поездке в Чехию и Моравию для изучения сельского хозяйства в 1914 году. 1914. № 1. С. 11-16].

Foreign specialists also worked in the Ukrainian provinces. Incidentally, a lot was written about the experience of the Czechs not only in the press but also in journalism. In the newspapers you can find feuilletons about specialists from Austria-Hungary. They were reproached with their bad work, accused of being low-skilled experts who came to the Ukrainian provinces for high salaries; they often changed jobs, deceived the public and zemstvos [24, Фельетон. Чехи в русской агрономии. 1913. 19 сентября. С. 6–11]. However, highly qualified and honest workers, in particular F. I. Heyduk, were dedicated to the work of foreign specialists. He worked

in the Poltava Agricultural Society and contributed to the development of relations with landowners of Poltava and Kharkiv provinces. This is what our article is about¹.

At the same time, the practices of individual trips abroad and joint business trips of members of agricultural societies were developed. In the early 20th century they became more numerous. The state largely funded foreign events, especially exhibitions and research activities.

Members of agricultural societies were sent on business trips abroad on various issues. In particular, in 1911 B. K. Enken from the Kharkiv breeding station (which was structurally part of the Kharkiv Agricultural Society) went to get acquainted with the case in Germany. Kharkiv Agricultural Society has allocated 1,000 rubles for the trip [25, оп. 1. спр. 8. арк. 47]. B. K. Enken visited a brewery exhibition in Berlin. In one of the correspondences for «Южнорусской сельскохозяйственной газеты» he emphasized, «there is a big difference between our Russian and German exhibitions. There is nothing superfluous here. There are not even the usual exhibition decorative props, because the exhibition is not intended for the general public and not for entertainment, but for business. Everything is arranged to the extreme simplicity from the outside, but very thoughtful and convenient in terms of content» [24, Енкен Б. Письма из-за границы. IV Берлинская пивоваренная выставка. 1911. 22 ноября. С. 11–12]. This situation is explained by the different level of business development in both countries and the needs of the public. Using such opportunities, agricultural societies taught domestic experts to modernize the whole range of issues related to agricultural production in rural areas.

Some representatives of agricultural societies went abroad on their own to learn the necessary experience, but not all had such an opportunity. In particular, a member of the Kharkiv Agricultural Society I. K. Grishchenko, owner of the multidisciplinary farm «Українка» and a brewery, traveled to Germany every year. There he observed the technological process of beer production, adopted the latest technological innovations. In general, I. K. Grishchenko tried to make their enterprises meet modern standards in production at that time. However, this example cannot be called typical.

On the other hand, representatives of voluntary associations of Ukrainian provinces cooperated with similar organizations in other regions of the Russian Empire, in particular «Русское зерно». Together, they had better internship opportunities in exemplary farms. This information is covered by us in another article².

Hop growers actively supported international relations. In the south-western Ukrainian provinces this was done with the help of the Volyn Hop Society. Among the countries that bought Volyn hops, we should mention France, Great Britain, the Scandinavian countries, Japan, and the United States. Before «conquering» the market of each country, the company advised to use an individual approach. For example, in the United States, Volyn hops were sold through the American agency of the Kharkiv Agricultural Society³. In the UK, hops were sold through Ukrainian cooperatives in

¹ Лисенко М. С. Аграрна модернізація Харківської губернії: погляд іноземця (1860-ті рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2017. Вип. 25. С. 41-45.

² Лисенко М. С. «Russian Grain» and the Agrarian Organizations in the Early XX Century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2018. Вип. 27. С. 36-41.

³ The Kharkiv Agricultural Society had its representative office (agency) in the United States, which performed various functions.

London⁴. The hops were traded with France through the Russian-French Chamber of Commerce. Commercial relations with foreign countries were undoubtedly one of the most important factors in the success of commercial, industrial and financial enterprises of the Russian Empire. Significant progressive development of foreign trade in the early 20th century showed that merchants understood the importance of international trade for them and how they could benefit from it. France was one of the most interesting markets. Political motives had some influence on the development of trade relations between the two countries. In addition, the French merchants, who were distinguished by their creditworthiness and meticulousness in business, were desirable buyers. Branches of the Russian-French Chamber of Commerce were established in Moscow and Warsaw. They were in constant contact with the central government. Their task was to study all issues of commercial and industrial nature. Volyn hop growers carried out trade operations through the Warsaw branch of the Chamber of Commerce. Employees of the Volyn Hop Growing Society and personally instructor I. I. Zasukhin corresponded and kept in touch with international companies [28, оп. 1. спр. 27. арк. 5].

With the outbreak of World War I, hop growers faced serious problems. The State Duma passed a law banning the consumption of vodka, including beer. The war led to a general economic decline due to hostilities on the territory of Ukraine, the sequestration of hop plots by German colonists. In 1918–1919, the situation stabilized in the sense that the ban on the production of vodka was lifted. However, the general economic situation, low purchasing power of the population did not bring the industry to pre-war levels. International cooperation lasted until 1919.

Extensive and direct relations with foreign markets were fully understood by the public of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The task of creating a central body for exports was raised by different meetings and congresses, in particular the Odessa Trade and Industry Congress. During the three years (1907-1910), the following chambers of commerce were established on the initiative of interested persons to facilitate trade: Russian-English, Russian-Belgian, Russian-Slavic [20, оп. 1. спр. 2732. арк. 11].

The Russian Export Chamber was established in 1910 to centralize the business and assist public organizations in relations with foreign institutions and partners. Its tasks included: to study foreign markets, as well as export business, to assist individuals and institutions in the development of Russian exports on the right basis, to report conclusions on exports to government, public institutions and individuals; collect, develop and disseminate statistical and other information related to trade in Russia and other countries. Organize readings, reports, publish books, brochures, bulletins, periodicals and all kinds of printed materials on Russian exports; to organize congresses, museums on the history of trade, exhibitions in Russia and abroad with proper permission, to organize Russian departments at international exhibitions, etc. The Export Chamber was divided into departments: grain trade, perishable products (meat, butter, eggs, fish, poultry); forest; factory. Later, an information bureau was established. Zemstvos made a membership fee to the Russian Export Chamber in the amount of 200 rubles. New departments of the Export Chamber were opened in 1912 - flour and handicraft. Provincial agricultural societies were considered full members of the Russian Export

⁴ This refers to cooperatives founded by Ukrainians from Galicia in London.

Chamber. Some of them, for example, the Kharkiv Agricultural Society were members of the Russian-American Chamber of Commerce (1916) [25, оп. 1. спр. 23. арк. 50].

Thus, agricultural societies were actively engaged in international activities. Gradually, they moved from individual contacts to mass ones. International cooperation consisted of several areas. Participation in international exhibitions, excursions to intensive farms of other countries became useful. A new form of work was the establishment of branches and representative offices abroad, in particular, the American agency of the Kharkiv Agricultural Society. International relations were maintained through partners and the public abroad. Some tasks were solved by the state at the all-Russian level by establishing the necessary institutions, including export chambers. Agrarian associations also became members of export chambers.

Prospects for further exploration in this direction may be a study of agricultural societies of Ukrainian provinces with Ukrainian cooperatives in London.

1. Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Юга России / сост. М. П. Боровский. Одесса : Тип. П. Францева, 1878. 274 с.; Тихомиров В. А. Историческая записка о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства (1865-1887 гг.). Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1887. 183 с.; Рева И. М. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности и его деятельность. Киев : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1892. 31 с.

2. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. Санкт-Петербург, 1903. Т. 17. С. 240–241; Т. 18. С. 470–471; Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. В XII т. Санкт-Петербург, 1912. Т. IX. С. 1138–1139.

3. Степанский А. Д. История общественных организаций дореволюционной России. Москва : Наука, 1977. 96 с.; Йоги ж. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX–XX вв. : учебное пособие по спецкурсу. Москва : Наука, 1980. 90 с.; Йоги ж. История научных учреждений и организаций дореволюционной России: пособие по спецкурсу. Москва : МГИАИ, 1987. 86 с.; Йоги ж. История общественных организаций в России на рубеже XIX–XX вв. : пособие по спецкурсу. Москва : МГИАИ, 1982. 92 с.

4. Ковальченко И. Д., Литваков Б. М., Селунская Н. Б. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Москва : Наука, 1982. 468 с.

5. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение. *Историческая география России XII - нач. XX в.* Москва, 1975. С. 207–216.

6. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр). Київ : Інститут історії України, 2011. 365 с.

7. Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, Л. С. Гагагова и др. Москва : Новый хронограф, 2002. 744 с.; Россия в I Мировой войне 1914–1918. Энциклопедия в 3 т. / отв. ред. А. К. Сорокин. Москва, 2014.

8. Травин Д., Маргания О. Европейская модернизация. В 2 кн. Москва : ООО «Изд-во АСТ»; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2004. Кн. 1.

9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. В 2 т. Москва, 1999; Б. Н. Миронов Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднеимперской России *Журнал социологии и социальной антропологии.* 2008. Т. 3. С. 164–176.

10. Кравченко В. В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Вид-во Часопис «Критика», 2011. 544 с.; Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.) : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.

11. Куренышев А. А. Сельскохозяйственная столица России : Очерки истории Московского общества сельского хозяйства (1820–1929 гг.) : монография. Москва : Изд-во АИРО, 2012. 203 с.; Козлов С. А. 175 лет Московскому обществу сельского хозяйства: традиции

и новации. *Науч. тр. Междунар. союза экономистов и ВЭО России*. Санкт-Петербург, 1996. Т. 3. С. 232-240; Свиридов В. В. Сельскохозяйственные общества Тамбовской губернии (втор. пол. XIX - нач. XX вв.) : дис. ... канд. ист. наук. Тамбов, 2006. 219 с.

12. Туманова А. С. Самодержавие и общественные организации в России 1905-1917 гг. Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. ун-та, 2002. 487 с.; Ї ж Общественные организации и союзы России в начале XX в. *Россия и современный мир*. 2002. №3 (36). С. 49-73.

13. Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России *Историко-биологические исследования*. 2012. Т. 4. № 3. С. 34-63; Ї ж Опытные сельскохозяйственные станции Российской империи: тенденции развития на рубеже XIX-XX вв. *Вестник Днепрпетровского университета*. 1998. Вып. 4. С. 96-110.

14. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва : Независимая газета, 1993. 420 с.

15. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863 pp.). Київ : РАУ, 1996. 420 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914 pp.). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 196 с.

16. Брэдди Дж. Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. Москва : Новый Хронограф, 2012. 448 с.; Брэдди Дж. Гражданское общество и формы добровольных ассоциаций: Опыт России в европейском контексте. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи*. Втор. пол. XIX - нач. XX вв. / отв. ред. Б. Пиетров. Москва : Российская полит. энциклопедия, 2007. С. 63-99; Shanin T. Russia as a «Developing society» / ed. Macmillan. Houndmiles : Basingstoke, 1985. 162 p.

17. Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ. Санкт-Петербург : Изд-во Министерства Земледелия, 1902. 240 с.

18. Богданов С. М Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства. Киев, 1895. 1446 с.

19. Держархів Одеської області. Ф. 22. Імператорське товариство сільського господарства Півдня Росії.

20. Держархів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа.

21. Справочный листок.

22. ЦДІАК України. Ф. 731. Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.

23. ЦДІАК України. Ф. 573. Київське товариство західних земств з продажу сільськогосподарських машин, м. Київ.

24. Южнорусская сельскохозяйственная газета.

25. Держархів Харківської області. Ф. 237. Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.

26. Держархів Запорізької області. Ф. 56. Олександрівська повітова земська управа.

27. Южное хозяйство.

28. Держархів Житомирської області. Ф. 187. Волинське товариство хмелярства.

References

1. Ystorycheskyj obzor 50-letnej dejatel'nosti Ymperatorskogho obshhestva sel'skogho khoz'jajstva Jugha Rosyy / sost. M. P. Borovskij. Odessa : Typ. P. Franceva, 1878. 274 s.; Tykhomyrov V. A. Ystorycheskaja zapyska o dejatel'nosti Poltavskogho obshhestva sel'skogho khoz'jajstva (1865-1887 ghgh.). Poltava : Typ. N. Pyghurenko, 1887. 183 s.; Reva Y. M. Kyevskoe obshhestvo sel'skogho khoz'jajstva y sel'skokhoz'jajstvennoj promyshlennosty y eghe dejatel'nostj. Kyeв : Typ. Un-ta Sv. Vladymyra, 1892. 31 s.

2. Bol'shaja encyklopedyja. Slovarj obshhedostupnykh svedenij po vsem otrasljam znanyja / pod red. S. N. Juzhakova. Sankt-Peterburgh, 1903. T. 17. S. 240-241; T. 18. S. 470-471; Polnaja encyklopedyja russkogho sel'skogho khoz'jajstva y soprykasajushhykhsja s nym nauk. V XII t. Sankt-Peterburgh, 1912. T. IX. S. 1138-1139.

3. Stepanskij A. D. Ystoryja obshhestvennykh orghanyzacyj dorevoljucyonnoj Rosyy. Moskva : Nauka, 1977. 96 s.; Jogho zh. Samoderzhavje y obshhestvennye orghanyzacyy Rosyy na rubezhe KhIKh - KhKh vv. : uchebnoe posobyje po speckursu. Moskva : Nauka, 1980. 90 s.; Jogho zh. Ystoryja nauchnykh uchrezhdenij y orghanyzacyj dorevoljucyonnoj Rosyy: posobyje po speckursu. Moskva : MGhYAY, 1987. 86 s.; Jogho zh. Ystoryja obshhestvennykh orghanyzacyj v Rosyy na rubezhe KhIKh - KhKh vv. : posobyje po speckursu. Moskva : MGhYAY, 1982. 92 s.

4. Kovaljchenko Y. D., Lytvakov B. M., Selunskaja N. B. Socyjalno-ekonomycheskyj stroj pomeshhychj'egho khoz'jajstva Evropejskoj Rosyy v epokhu kapytal'yzma. Moskva : Nauka, 1982. 468 s.

5. Dovzhenko Y. T. Seljskokhozjajstvennye obshhestva dorevoljucyonnoj Rossyy, ykh osobennosty y razmeshhenye. Ystorycheskaja gheoghrafyja Rossyy XIX - nach. XX v. Moskva, 1975. S. 207-216.
6. Rejent O. P., Serdjuk O. V. Siljsjke ghospodarstvo Ukrajinu i svitovij prodovoljchij rynek (1861-1914 rr). Kyjiv : Instytut istoriji Ukrajinu, 2011. 365 s.
7. Rossyja v nachale XX veka / A. N. Sakharov, A. N. Bokhanov, L. S. Ghataghova y dr. Moskva : Novyj khronoghrاف, 2002. 744 s.; Rossyja v I Myrovoj vojne 1914-1918. Энциклопедыя v 3 t. / otv. red. A. K. Sorokyn. Moskva, 2014.
8. Travyn D., Marghanyja O. Evropejskaja modernyzacyja. V 2 kn. Moskva : OOO «Yzd-vo AST»; Sankt-Peterburgh: Terra Fantastica, 2004. Kn. 1.
9. Myronov B. N. Socyal'naja ystoryja Rossyy peryoda ymperyy. V 2 t. Moskva, 1999; B. N. Myronov Dobrovol'nye assocyacyu y ghrazhdanskoe obshhestvo v pozdneymperskoj Rossyy Zhurnal socyologhyu y socyal'noj antropologhyu. 2008. T. 3. S. 164-176.
10. Kravchenko V. V. Ukrajinu, imperija, Rosija. Vybrani staty z modernoji istoriji ta istorioghrafiji. Kyjiv : Vyd-vo Chasopys «Krytyka», 2011. 544 s. ; Chornyj D. M. Po livyj bik Dnipra: problemy modernizaciji mist Ukrajinu (kinej XIX - pochatok XX st.) : monoghrafija. Kharkiv : KhNU im. V. N. Karazina, 2007. 301 s.
11. Kurenyshchev A. A. Seljskokhozjajstvennaja stolyca Rossyy : Ocherky ystoryi Moskovskogo obshhestva seljskogho khozjajstva (1820–1929 ghgh.) : monoghrafija. Moskva : Yzd-vo AYRO, 2012. 203 s.; Kozlov S. A. 175 let Moskovskomu obshhestvu seljskogho khozjajstva: tradycyу y novacyу. Nauch. tr. Mezhdunar. sojuza ekonomystov y VЭO Rossyy. Sankt-Peterburgh, 1996. T. 3. S. 232-240; Svyrydov V. V. Seljskokhozjajstvennye obshhestva Tambovskej ghubernyy (vtor. pol. XIX - nach. XX vv.) : dys. ... kand. yst. nauk. Tambov, 2006. 219 s.
12. Tumanova A. S. Samoderzhavye y obshhestvennye orghanyzacyu v Rossyy 1905-1917 ghgh. Tambov : Yzd-vo Tambovskogho ghos. un-ta, 2002. 487 s.; Jiji zh Obshhestvennye orghanyzacyu y sojuzy Rossyy v nachale XX v. Rossyja y sovremennyj myr. 2002. #3 (36). S. 49-73.
13. Elyna O. Ju. Mestnye seljskokhozjajstvennye obshhestva: na puty k aghrarnoj modernyzacyu Rossyy Ystoryko-byologhycheskye yssledovanyja. 2012. T. 4. № 3. S. 34-63; Jiji zh Oпыtnye seljskokhozjajstvennye stancyu Rossyskoj ymperyy: tendencyu razvytyja na rubezhe XIX-XX vv. Vestnyk Dnepropetrovskogho unyversyteta. 1998. Выр. 4. S. 96-110.
14. Pajps R. Rossyja pry starom rezhyme. Moskva : Nezavysymaja ghazeta, 1993. 420 s.
15. Bovua D. Shljakhtych, kripak i revizor. Poljskaja shljakhta mizh caryzмом i ukrajins'kymy masamy (1831-1863 rr.). Kyjiv : RAU, 1996. 420 s.; Bovua D. Bytva za zemlju v Ukrajinu (1863-1914 rr.). Poljaky v socio-etnichnykh konfliktakh. Kyjiv : Krytyka, 1998. 196 s.
16. Brædly Dzh. Obshhestvennye orghanyzacyu v carskoj Rossyy: nauka, patryotyzm y ghrazhdanskoe obshhestvo. Moskva : Novyj Khronoghrاف, 2012. 448 s.; Brædly Dzh. Ghrazhdanskoe obshhestvo y formy dobrovol'nykh assocyacyu: Oпыt Rossyy v evropejskom kontekste. Ghrazhdanskaja ydentychnosty y sfera ghrazhdanskoi dejatel'nosti v Rossyskoj ymperyy. Vtor. pol. XIX - nach. KhKh vv. / otv. red. B. Pyetrov. Moskva : Rossyskaja polyt. энциклопедыя, 2007. S. 63-99; Shanin T. Russia as a «Developing society» / ed. Macmillan. Houndmiles : Basingstoke, 1985. 162 p.
17. Adres-kalendarj seljskokhozjajstvennykh obshhestv. Sankt-Peterburgh : Yzd-vo Mynysterstva Zemledelyja, 1902. 240 s.
18. Boghdanov S. M Ylljustryrovannyj seljskokhozjajstvennyj slovarj. Энциклопедыя seljskogho khozjajstva. Kyev, 1895. 1446 s.
19. Derzharkhiv Odes'koj oblasti. F. 22. Imperators'kje tovarystvo siljskogho ghospodarstva Pivdnja Rosiji.
20. Derzharkhiv Kharkivs'koj oblasti. F. 304. Kharkivs'kje ghuberns'kje zem's'kje uprava.
21. Spravochnyj lystok.
22. CDIAK Ukrajinu. F. 731. Kyjivs'kje tovarystvo siljskogho ghospodarstva i siljskoghospodars'koj promyslovosti.
23. CDIAK Ukrajinu. F. 573. Kyjivs'kje tovarystvo zakhidnykh zemstv z prodazhu siljskoghospodars'kykh mashyn, m. Kyjiv.
24. Juzhnorus'skaja seljskokhozjajstvennaja ghazeta.
25. Derzharkhiv Kharkivs'koj oblasti. F.237. Kharkivs'kje tovarystvo siljskogho ghospodarstva i siljskoghospodars'koj promyslovosti.
26. Derzharkhiv Zaporiz'koj oblasti. F. 56. Oleksandrivs'kje povitova zem's'kje uprava.
27. Juzhnoe khozjajstvo.
28. Derzharkhiv Zhytomyrs'koj oblasti. F. 187. Volyns'kje tovarystvo khmeljarstva.

Лисенко М. С.

кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, м. Харків (Україна). ORCID: 0000-0002-4135-4345.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО АГРАРНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Метою статті є вивчення міжнародного співробітництва аграрних товариств і його впливу на модернізацію українських губерній. З'ясовано, що міжнародна діяльність розвивалася від особистих зв'язків до багатостороннього співробітництва. До завдань громадськості варто віднести проведення численних заходів. Автором відтворено процес участі членів аграрних організацій у різних міжнародних заходах, зокрема виставках. Підкреслено, що ці контакти мали обопільний інтерес. Вони надавали можливість членам добровільних асоціацій переймати зарубіжний досвід.

Значну увагу приділено ініціативам окремих осіб – членів сільськогосподарських товариств. У статті вивчене питання проведення аграрними об'єднаннями екскурсій, практик для місцевих землевласників за кордоном. Нами звернута увага на широке коло країн, з якими співпрацювали представники аграрних товариств. Ініціатива аграрних громадських організацій отримала допомогу уряду, були засновані експортні палати. Сільськогосподарські товариства стали їх активними учасниками та співзасновниками.

Зроблено висновок про те, що перейняття зарубіжного досвіду і контакти з іноземними організаціями і фахівцями сприяли якісним змінам у суспільстві.

Ключові слова: Російська імперія, українські губернії, громадська організація, сільськогосподарські товариства, сільське господарство, міжнародне співробітництво.

Отримано 26.05.2021

УДК (UDC) 94(477)“1917/1921”
<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.2>

ВЛАСЕНКО В. М., КУРІННОЙ О. С.

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ АНДРІЄВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (за матеріалами архівно-слідчої справи Василя Андрієвського)

У статті йдеться про участь Василя Васильовича Андрієвського в Українській революції 1917-1921 рр. На основі його архівно-слідчої справи, що зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, охарактеризовано основні віхи біографії В. Андрієвського. Висвітлена його участь в українському русі, розбудові українських громадських і державних інституцій, повстанських загонів у Борзнянському і Сосницькому повітах, містах Кролевець, Новгород-Сіверський, Чернігів, селі Рожнівка Чернігівської губернії, а також у Києві.

Ключові слова: Василь Андрієвський, вільне козацтво, еміграція, революція, Українська Центральна Рада, Чернігівщина.

Деякі роки поспіль у нашій країні відзначають 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. Опубліковано чимало монографій, статей, довідників, збірників документів, епістолярної спадщини учасників революції як на рівні країни, так і окремих регіонів. Частина з них присвячена діяльності у цей період окремих постатей. Серед активних учасників революції на Чернігівщині згадується і відомий український громадський діяч, автор численних публікацій в українській пресі, член «Братства тарасівців» і чернігівських «Громади» та «Просвіти», один з лідерів українського руху на Борзнянщині та Кролевеччині у 1917-1918 рр. Василь Трохимович Андрієвський (1861-1918). З-поміж його друзів і колег були Б. Грінченко, О. Кониський, М. Коцюбинський, І. Шраг та інші. Діяльність В. Андрієвського на професійній і громадській нивах знайшла відображення в науковій літературі [1]. Але майже невідомим в історії революції залишається ім'я його сина - Василя Васильовича Андрієвського, який у 1919 р. вийшов на еміграцію, жив в Югославії, публікувався в українській пресі у Варшаві, Львові, Парижі, Празі, а повернувся в Україну у заграбованому вагоні завдяки спеціальній радянській службі СМЕРШ. І хоча у публікаціях про українську політичну еміграцію в Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. - Югославія) його згадують неодноразово [2-7], проте бракує інформації про участь у революційних подіях 1917-1919 рр. на Чернігівщині. Нещодавно у Галузевому державному архіві Служби безпеки України знайдено його архівно-слідчу справу. Саме тому автори поставили собі за мету розкрити основні віхи біографії В. Андрієвського періоду Української революції на Чернігівщині крізь призму матеріалів його архівно-слідчої справи.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний університет (Україна). ScopusAuthor ID: 563-3026-3000, ResearcherID: P-3350-2017, ORCID: 0000-0003-2220-2239.

Курінной Олександр Станіславович - студент другого курсу, Сумський державний університет (Україна).

Василь Васильович Андрієвський у 1920-х - першій половині 1940-х рр. був одним з провідних діячів української політичної еміграції в Югославії, прихильником Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції, ініціатором створення та керівником Українського товариства «Просвіта» в Белграді й Української громади в Белграді, членом управи Союзу українських організацій в Югославії, брав участь у Загальному емігрантському з'їзді, що відбувся 1929 р. в Празі, де виголосив доповідь про становище українців в Югославії. Листувався із міністром закордонних справ УНР в еміграції Олександром Шульгиним, мав зустрічі з Головним отаманом військ УНР Андрієм Ливицьким. Був особою без громадянства, не мав «нансенівського» паспорту.

Після приходу до цієї балканської країни червоної армії В. Андрієвським зацікавилася радянська спецслужба. Наприкінці 1944 р. його ім'я згадувалося на допитах голови управи Української громади у Смедерево Пилипа Чорного, якого того ж року розстріляли [8, арк. 6, 15, 17-19, 42-43]. 17 грудня 1946 р. щодо В. Андрієвського було порушено питання про кримінальне переслідування та відкриття відповідного провадження, наступного дня прийнято рішення про арешт, а 20 грудня заарештовано [9, арк. 1-5]. Наприкінці січня 1947 р. він вже перебував у внутрішній в'язниці Міністерства державної безпеки УРСР в Києві. 7 квітня 1947 р. військовий трибунал Українського округу МВС засудив В. Андрієвського до 10 років позбавлення волі з відбуванням покарання у виправно-трудовому таборі та конфіскацією майна. Подальша його доля авторам статті невідома. У вересні 1996 р. він був реабілітований за українськими законодавством [9, арк. 184-184зв].

В анкеті арештанта вказані дата і місце народження В. Андрієвського - 19 серпня 1895 р., с. Рожнівка Борзнянського пов. Чернігівської губ., нині Ічнянського р-ну Чернігівської обл. Місце проживання на момент арешту - м. Баня-Лука (Північна Боснія). Професія - торговець. Освіта - середня. Національність - українець. Громадянство - особа без громадянства. Одружений. Дружина - сербка Мілева Георгіївна Андрієвська [9, арк. 6-7].

Про участь Василя Васильовича у подіях 1917-1919 рр. йдеться у протоколах допитів його самого та показах свідків, які проживали у 1917-1919 рр. у Борзнянському, Кролевецькому та Сосновицькому повітах. З допиту В. Андрієвського від 21 жовтня 1946 р. дізнаємося, що його батько Василь Трохимович походив із родини священників, сам навчався на священника, але згодом став атеїстом. Працював у земських установах, 1917 р. його обрали головою Борзнянської повітової земської управи.

До 1915 р. Василь Васильович навчався, здобув фах агронома, працював на Трубчевських підприємствах Київського обласного військово-промислового комітету, на початку 1917 р. - в системі лісового господарства в Білорусі.

Влітку 1917 р. В. Андрієвський розпочав свою політичну діяльність. Виступав за створення самостійної України. Брав участь у роботі різноманітних українських громадських організацій, неодноразово обирався делегатом на українські губернські (чернігівські) з'їзди, був членом міської ради у Борзні.

Після визволення України від більшовиків німецькими й австро-угорськими військами навесні 1918 р. за пропозицією Борзнянської земської управи Василь Васильович виконував обов'язки повітового комісара, тобто фактично очолював всю цивільну владу в повіті. Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. подав у відставку і почав працювати у пересувному театрі. Захворів на «іспанку» (грип), лікувався вдома у с. Рожнівка. Там його відвідав начальник повітової Державної варті і запропонував створити у селі відповідний підрозділ. В. Андрієвський відмовився. Відбувся обшук його приміщення. Знайшли зброю. В. Андрієвського заарештували і передали німцям. Військовий суд виніс вирок - розстріл. Але його не встигли виконати, оскільки село звільнили повстанці-петлюрівці. Після звільнення Василя Васильовича призначили комісаром Борзнянського повіту. Перебував на посаді до другої половини грудня 1918 р. Потім переїхав до Києва, де працював начальником довідкового бюро при Конгресі трудового народу. На початку 1919 р., коли червона армія просувалася до Києва, разом із своїм братом Петром і товаришем Григорієм Дмитровичем Гуржеєм вирішили виїхати до Австралії. Оскільки в Києві вони не змогли отримати офіційні документи для цього, то вирішили виїхати до Станіслава (нині м. Івано-Франківськ), де перебував уряд Західноукраїнської Народної Республіки. Там отримали закордонні паспорти і через Будапешт та Загреб потрапили до міста Фіуме (нині Рієка). Італійська влада, вбачаючи в них більшовицьких агентів, заарештувала і відправили до міста Трієст, де рішенням військового суду їх видворили за межі Італії та заборонили в'їзд до країни на 5 років. Так у травні 1919 р. вони опинилися в Королівстві сербів, хорватів і словенців [9, арк. 15-16].

Під час допиту, що відбувся 17-19 грудня 1946 р., В. Андрієвський уточнив, що виїхав з України у лютому 1919 р. Зазначив також, що належав до Селянської спілки, яка тяжіла до Української партії соціалістів-революціонерів. Стверджував, що за своїми політичними переконаннями був петлюрівцем, сповідував ідею самостійної України [9, арк. 29-30].

У протоколі допиту від 5 лютого 1947 р. йшлося про діяльність В. Андрієвського на ниві красного письменства та журналістики. У 1912-1914 рр. публікував невеликі оповідання на сторінках київських періодичних видань «Огни» та «Маяк», під час Української революції - на шпальтах «Черниговской земской газеты» та кооперативного журналу «Муравейник». На початку 1918 р. на замовлення редактора «Черниговской земской газеты» була опублікована стаття політичного характеру, в якій В. Андрієвський закликав Чернігівське земство спорудити пам'ятник «українським добровольцям, загиблим у бою під Крутами». В Україні свої літературні твори (оповідання) підписував псевдонімом «Юрась», а статті - псевдонімом «Анский» [9, арк. 52-53].

На допиті, що відбувся 7 лютого 1947 р., В. Андрієвський уточнив попередні свідчення щодо своєї політичної діяльності в Україні. Вона розпочалася влітку 1917 р., коли він прибув до м. Кролевець, де жив його батько. Там став членом повітового українського комітету - суспільно-політичної організації, що виступала на підтримку Тимчасового уряду та за автономію України в складі оновленої Росії. Комітет організував у місті

мітинги та маніфестації, на яких агітував за скликання Установчих зборів та порушення ними питання автономії України. Крім того, Василь Васильович брав участь в Українському повітовому з'їзді, що відбувся влітку 1917 р. в Новгород-Сіверському, де вирішувалося питання про територіальну приналежність Новгород-Сіверського повіту у майбутній державі. В. Андрієвський виступав за те, щоб Новгород-Сіверщина належала Україні. Така резолюція і була прийнята.

Кролевецький український комітет делегував Василя Васильовича до Чернігова на I Губернський український з'їзд, на якому обговорювалися питання автономії України та земельної реформи. З першого питання з'їзд підтримав автономію як підставу порушення його на Установчих зборах. На цьому форумі він не виступав, але був обраний до Української губернської ради. Не маючи постійної роботи, у вересні 1917 р. виїхав до Києва, де звернувся до бюро праці при Українській Центральній Раді. Йому запропонували посади повітового агронома або інструктора-організатора у Сосницькому пов. Чернігівської губ. Він обрав другу. Перебуваючи на цій посаді три місяці, В. Андрієвський їздив по селах, організовував збори або мітинги щодо участі селян у виборах до Всеросійських установчих зборів, скликання Українських установчих зборів та проведення земельної реформи за програмою українських соціалістів-революціонерів. До жовтневого перевороту (революції) 1917 р. поставився нейтрально, оскільки вважав це справою виключно росіян. Виступав за підтримку української влади в Києві.

Після наступу червоної армії у грудні 1917 р. В. Андрієвський виїхав спочатку до Кролевеця, де жили його родичі, а згодом - до Рожнівки, де перебував до звільнення села від більшовиків. За часів більшовицької влади у селі існувала організація Українського вільного козацтва на чолі із Павлютою. Вона не виявляла активності до приїзду з Борзни полковника Лихошерста, який заявив, що більшовики готуються влаштувати у місті різню, тому треба цьому завадити. Був сформований загін у 75 осіб на чолі з полковником Лихошерстом, куди увійшов і В. Андрієвський. Вночі загін без опору захопив місто, заарештував кількох осіб, які працювали у радянських установах, і через три дні повернувся до Рожнівки. Невдовзі повіт звільнили німецькі війська. Близько двох місяців В. Андрієвський був комісаром Борзнянського повіту. Після гетьманського перевороту подав у відставку. Але ще два тижні виконував свої обов'язки до призначення гетьманом повітового старости. В. Андрієвський зауважив, що протягом цього періоду не виконав жодного наказу чи розпорядження Міністерства внутрішніх справ.

Після звільнення з посади організував українську театральну трупу, з якою мандрував містами Лівобережної України. В. Андрієвський уточнив, що після обшуку його запроторили спочатку до в'язниці в Ічні, потім в Борзні (два тижні), а далі передали німцям. Завдяки клопотанню голови повітової управи його відпустили на поруки до засідання німецького військового суду (Ніжин). Тоді ж почалося повстання проти гетьмана. В. Андрієвського заарештували вдруге і помістили до Борзнянської в'язниці. Звідти його звільнили повстанці отамана Ангела, які першими увійшли до міста. Одразу

після звільнення з в'язниці В. Андрієвського знову призначили комісаром Борзнянського повіту. Працював на цій посаді до кінця грудня 1918 р. При наближенні загонів червоної армії з боку Конотопа, він разом зі своїм помічником та начальником повітової міліції виїхав до Києва. У столиці В. Андрієвський звернувся до міністра внутрішніх справ УНР О. Мицюка і невдовзі був призначений начальником інформаційного бюро при Трудовому конгресі, засідання якого тоді відбувалися. Робота полягала у поширенні серед делегатів конгресу різноманітних довідкових матеріалів. Тоді ж познайомився з Андрієм Лівичим, який очолював канцелярію Трудового конгресу [9, арк. 56-63].

На допиті, що відбувся 26 лютого 1947 р., йшлося про перипетії виїзду з України. Зазначалося, що це сталося в середині січня 1919 р. На шляху до Західної України біженці на 10 днів затрималися у Проскуріві (нині Хмельницький). Потім прямували до Тернополя, звідти через Бережани і Стрий до Станіслава, де звернулися до міністра освіти за документами. Отримавши їх, безперешкодно виїхали до Будапешта. В угорській столиці перебували 2-3 тижні. Звернулися за допомогою до Надзвичайної дипломатичної місії УНР. В. Андрієвський там зустрів свого знайомого Миколу Шрага, який намагався отримати відповідні документи в англійському та французькому посольствах, але марно. Тоді біженці звернулися до Міжнародного географічного товариства. Отримавши посвідчення кореспондентів цього товариства, а також Угорського національного музею щодо збору колекції комах в Австралії, вирушили до м. Фіуме [9, арк. 64-65].

Свідок Кузьменко Олександр Васильович стверджує, що Василь Андрієвський прибув до Сосниці у серпні 1917 р. як уповноважений Української Центральної Ради, перебував у місті на момент Жовтневої революції, особисто брав участь у формуванні в місті загону «Вільного козацтва», головним завданням якого був захист самостійної України. На думку свідка, Андрієвський безпосередньо не брав участі у збройному протистоянні з червоною армією, але організовував різноманітні мітинги та збори, на яких агітував за самостійну Україну, іноді на зборах молоді грав на бандурі. Із Сосниці виїхав у травні чи квітні 1918 р. [9, арк. 125-125зв].

Зауважимо, що головні віхи своєї біографії та участі у революції В. Андрієвський виклав у листі до представника військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині Василя Филоновича від 25 червня 1934 р. [10, арк. 31зв-32].

Отже, з архівно-слідчої справи випливає, що в період революційних подій на Чернігівщині Василь Васильович Андрієвський брав активну участь в українському національному русі та державотворенні, обіймав низку адміністративних посад у Борзнянському та Сосницькому повітах, сприяв організації Українського вільного козацтва у регіоні, обирався до губернської та повітових українських комітетів (рад), працював в органах, які забезпечували діяльність Конгресу трудового народу, виступав за створення самостійної, суверенної та незалежної України, підтримував Центральну Раду та Директорію УНР. Матеріали архівно-слідчої справи є релевантними та

репрезентативними. Перспективними, на думку авторів, є дослідження емігрантського періоду життя В. Андрієвського.

1. Демченко Т. Василь Андрієвський: штрихи до біографії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.: зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 9. С. 168-180.
2. Власенко В. Українська громада у Белграді у міжвоєнний період (за матеріалами паризького «Тризуба») // Київська старовина. 2011. № 1. С. 123-136.
3. Власенко В. Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб») // Величина малих язичких, књижевних, культурних и исторических традициях: зб. радова. Нови Сад, 2012. С. 95-105.
4. Власенко В. Громадські організації української еміграції в Сербії у міжвоєнний період // Украјинистика и словенски свет: Зб. науч. радова. Београд: Филолошки факултет, 2017. С. 436-446.
5. Власенко В. Українське товариство Просвіта в Загребі у 1922-1941 рр. (організаційна структура) // Русинистични студии. Нови Сад, 2017. № 1. С. 97-112.
6. Гула О. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій у Королівстві СХС/Югославія як чинник збереження національної ідентичності (1918-1941 рр.) // Часопис української історії. Київ, 2017. Вип. 37. С. 30-38.
7. Власенко В. Міжвоєнна українська політична еміграція в Югославії: відносини з владою // Україна дипломатична. Київ, 2019. Вип. XX. С. 132-140.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, оп. 1, спр. 73927фп, 54 арк.
9. ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 73081фп, 185 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 279, 259 арк.

References

1. Demchenko T. Vasyl Andriievskiy: shtrykhy do biohrafii // Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917-1921 rr.: zb. nauk. pr. Kyiv, 2013. Vyp. 9. S. 168-180.
2. Vlasenko V. Ukrainaska hromada u Belhradi u mizhvoiennyi period (za materialamy paryzkoho «Tryzuba») // Kyivska starovyna. 2011. № 1. S. 123-136.
3. Vlasenko V. Shevchenkivski sviata mizhvoienni ukrainskoj emihratsii v Yuhoslavii (za materialamy paryzkoho tyzhnevika «Tryzub») // Velychyna malych jezychkykh, knyzhnevnykh, kulturnykh y ystoriyskykh tradytsiyakh: zb. radova. Novy Sad, 2012. S. 95-105
4. Vlasenko V. Hromadski orhanizatsii ukrainskoj emihratsii v Serbii u mizhvoiennyi period // Ukrajynstyka y slovensky svet: Zb. nauch. radova. Beograd: Fyloloshky fakultet, 2017. S. 436-446.
5. Vlasenko V. Ukrainske tovarystvo Prosvita v Zahrebi u 1922-1941 rr. (orhanizatsiina struktura) // Rusynystychny studyi. Novy Sad, 2017. № 1. S. 97-112.
6. Hula O. Diialnist ukrainskykh kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii u Korolivstvi SKhS/ Iuhoslaviia yak chynnyk zberezhenia natsionalnoi identychnosti (1918-1941 rr.) // Chasopys ukrainskoj istorii. Kyiv, 2017. Vyp. 37. S. 30-38.
7. Vlasenko V. Mizhvoienna ukrainska politychna emihratsiia v Yuhoslavii: vidnosyny z vladoiu // Ukraina dyplomatychna. Kyiv, 2019. Vyp. XX. S. 132-140.
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 6, op. 1, spr. 73927fp, 54 ark.
9. HDA SBU, f. 6, op. 1, spr. 73081fp, 185 ark.
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 269, op. 2, spr. 279, 259 ark.

Vlasenko V. M., Kurinnoy A. S.

PhD (History), Associate Professor (Ukraine), Sumy State University. ScopusAuthor ID: 563-3026-3000, ResearcherID: P-3350-2017, ORCID: 0000-0003-2220-2239.

2nd year student, Sumy State University (Ukraine).

VASYL VASYLIOVYCH ANDRIYEVSKY DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN REVOLUTION IN 1917-1921 IN CHERNIHIV REGION (based on the materials of Vasyl Andriyevsky's archive-investigation file)

The lack of the scientific literature concerning Vasyl Vasyliovych Andriyevsky's participation in the Ukrainian revolution in 1917-1921 in Chernihiv region is stated.

His surname (as the leader of such immigrant organizations as Ukrainian Society Prosvita, Ukrainian Community, the Union of Ukrainian Organizations in Yugoslavia) is mentioned in solitary publications about the Ukrainian political immigration in the period between two world wars. The documents and materials of Vasyl Andriyevsky's archive-investigation file used by the authors are kept in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. They are representational and fill the gap in the issue concerning his participation in the revolutionary events in Chernihiv region in 1917-1921. The main directions of Vasyl Andriyevsky's activities while holding the positions of the commissar in Borzna county and the instructor-organizer of the Ukrainian National Rada in Sosnytsia county are covered. The attention to Vasyl Andriyevsky's participation in the Ukrainian province (Chernihiv) and county congresses (Borzna, Novgorod-Siversky, Sosnytsia), in relevant Ukrainian committees, in founding the detachments of "Ukrainian free Cossacks" is updated. His work in the institutions that ensured functioning of the Labour Congress in Kyiv is emphasized. Vasyl Andriyevsky's achievements in the field of creative writing and journalism are characterized. The information concerning his publications on the pages of such periodical issues as "Ohni", "Mayak", "Muraveinik" (Kyiv) and "Chernihivska Zemska Hazeta" is mentioned. In the author's opinion the studies of Vasyl Andriyevsky's immigration period, participation in the immigrant unifying movement and literature efforts are promising.

Key words: *Vasyl Andriyevsky, free Cossacks, immigration, revolution, the Ukrainian National Rada, Chernihiv region.*

Отримано 02.06.2021

УДК(UDC)94(437=161.2)“1918/1939”:811.162.327

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.3>

ЗУБКО О. Є.

ЯК УКРАЇНЦІ В ЧЕХОСЛОВАНІИ ЧЕСЬКУ МОВУ ВИВЧАЛИ АБО УКРАЇНСЬКА МІЖВОЄННА ЕМІГРАЦІЯ В НОВОМУ ЛІНГВІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ (1918-1939)

Явище міжмовної омонімії - продукт взаємодії близькоспоріднених мов, сплутування однакових за звучанням слів, що позначають різні поняття в різних мовах. Не оминуло це явище і українську еміграційну спільноту в міжвоєнній Чехословаччині. Провокаційна близькість слів з одного боку створювала чимало труднощів, непорозумінь, двозначних: подекуди трагічних, а подекуди й комедійних ситуацій. А з іншого боку усіляко урізноманітнювала повсякденне життя українських вихідців.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, міжмовна омонімія, чеська мова, українська мова, повсякденне життя.

У 1992 р. відомий поліглот, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Костянтин Миколайович Тищенко (1941 р. н.) створив єдиний у світі Лінгвістичний навчальний музей, який розташований у Червоному корпусі вишу. Один із його експонатів носить назву «Лексичні відстані мов Європи». Костянтин Миколайович порахував відстані між мовами та лексикою - словникові диференційні відстані мов. Так, наприклад, українська та російська мови розбігаються на 38% лексики, а ось українська та білоруська - всього на 16%. Причому латиниця не означає, що така відстань найбільша. Так, відстань між українською мовою та польською всього 30%. Тут залізного правила, як відзначає професор, немає: відмінність між українською та сербською мовою (кирилиця) - 32%, а між українською та чеською (латиниця) - 38%. [1].

Проте людство як у минулому столітті, так і нинішньому, зауважимо, турбувало (турбує) не одночасна спорідненість-відмінність в мовах кирилицею й латиницею, а таке цікаве міжмовне явище як міжмовні омоніми - слова, які однаково звучать та пишуться, але мають різні значення. Бо ж у тій же чеській мові маємо для прикладу: *ierstvэ chlїb* (черствий хліб) - свіжий хліб, *ovoce* (овоце) - фрукти, *potravinářské výroky* (потравінарські виробки) - харчові продукти, *okurky* (окурки) - огірки, *rozor* (позор) - увагу, *rohanka* (поганка) - гречану кашу, *řádlo* (падло) - весло, *von'avka* (вонявка) - парфум, *rychlїk* (рихлік) - швидкий потяг та інші.

Про зустрічі українських вихідців з мовними омонімами на шляху їх непростого еміграційного буття в міжвоєнній ЧСР свого часу відзначали: Н. Королів¹ [2], В. Сімянців² [3], В. Королів (Старий)³ [4], О. Жихович⁴ [5], С. Бородаєвський⁵ [6]. Кожен із зазначених зауважував, що комусь чеська мова давалася досить легко, хтось - долав її з певними зусиллями, а для деякого її вивчення й поготів було неможливим.

Зубко Ольга Євгенівна - кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України та культури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (Україна). ORCID: 0000-0002-7052-1472.

Життя українських вихідців в міжвоєнній Чехословаччині умовно розподілялося на чотири періоди. Перший з них датується 1918-1921 рр., коли на територію ЧСР потрапили військові підрозділи Української Галицької Армії: «Гірська бригада», «Старий табір», «Глибока», «Крукеничі». Це сталося після того, коли переважаючі сили польської армії під командуванням генерала Й. Галлера витіснили їх на територію Закарпаття, де в Мукачеві війська були роззброєні. Інша частина українських військових формувань УГА брала участь у придушенні наступу угорських комуністичних формувань у Словаччині в складі чехословацької армії. Після завершення боїв на території Словаччини військові підрозділи УГА були інтерновані в Судетах. Тут у містечках Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів, Тврдошині, Жиліні, Кежмарку були створені військові табори. Крім вояків УГА (основного складу) тут перебували також втікачі з польських таборів, цивільні біженці з Галичини та військовополонені з Італії.

На життя українських інтернованих вояків великий вплив мала фінансова допомога чехословацького уряду. Проте, політичний чинник, починаючи з 1920 р., диктував свої умови. Особливо важким для усіх таборян виявився 1921 р., коли до ЧСР стали прибувати залишки армії Врангеля та цивільні біженці з колишньої Російської імперії. У першій половині 1921 р. їх налічувалося більше 50000 осіб, з них половина - етнічні росіяни, котрі вбачали в ЧСР перевалочний пункт в Західну Європу та США. Наявність великої кількості емігрантів з теренів колишніх Російської та Австро-Угорської імперій, змусила уряд Т. Масарика започаткувати «Руську допомогову акцію» («*Ruská pomosná akce*»), а, отже, суттєво скоротити фінансування таборян.

На погіршення становища українських таборян в ЧСР позначилися не тільки умови Ризького мирного договору 18 березня 1921р., а ще й результати конференції послів держав Антанти щодо Тешинської області Сілезії між ЧСР і Польщею 28 липня 1921 р. Та остаточна крапка в існуванні таборів українських інтернованих вояків на території ЧСР була поставлена в березні 1923 р., коли Рада послів Антанти визнала анексію Польщі щодо Східної Галичини. 13 жовтня 1923 р. Міністерство народної оборони ЧСР видало постанову про те, що всі мешканці таборів отримують надалі тільки харчовий пайок і позбавляються всіх фінансових виплат. Всі, хто планує виїхати додому або десь далі за межі ЧСР, отримують квиток до найближчої прикордонної станції та безкоштовне п'ятиденне харчування. Ті ж, котрі залишаться на території ЧСР, мають знайти собі роботу. За таких умов частина українських військовослужбовців прийняла чехословацьке громадянство і перейшла на службу до армії ЧСР; вихідці з Наддніпрянської України з серпня 1921 р. з дозволу головної команди УГА виїздили до УСРР; а ще частина військових залишилася проживати в країні, відтак ними вже опікувався Комітет опіки над емігрантами Української Галицької Армії, створений у травні 1923 р. [7].

Для першого періоду життя вихідців з України в міжвоєнній ЧСР характерна відсутність зацікавлення до вивчення чеської мови як такої загалом, оскільки більшість таборян, котрі володіли німецькою та польською мовами на розмовному (базовому) рівні, чекали на вирішення питання статусу Східної Галичини, долі Західноукраїнської Народної Республіки та, власне, Тешинського конфлікту.

Другий період датується 1921-1925 рр., коли до міжвоєнної ЧСР прибула основна частина антибільшовицької еміграції. За підрахунками різних дослідників: 20 тисяч осіб загалом [8, с. 17]. Саме на ці роки припадає активність «Руської допомогової акції». Прихильність лідерів ЧСР до ідей «поступового панславизму» сформувало політику «доброї руки» до еміграційної хвилі зі Сходу. Керівництво ЧСР не приховувало своїх сподівань на швидку зміну політичного режиму як в Росії, так і в Україні; воно сподівалося, що політична опозиція, яка знайшла притулок в Чехословаччині, «як не сьогодні, то завтра» прийде до влади та буде відігравати головну роль у відродженні нової Росії, реконструюючи її та європеїзуючи. Президент ЧСР Томаш Масарик, міністр закордонних справ Едуард Бенеш, прем'єр міністр Карел Крамарж та заступник міністра закордонних справ Вацлав Гірса, розпочинаючи акцію, проектували на майбутнє тісну співпрацю пострадянської федеративної Росії зі «своєю» країною в політичній, військовій, економічній та культурній галузях, оскільки це відповідало геополітичним інтересам Чехословаччини.

«Руська допомогова акція» спочатку розгорталася в двох напрямках: 1) надання гуманітарної допомоги голодуючим Радянської Росії і 2) фінансової підтримки антибільшовицької еміграції, що осіла в ЧСР. Однак, з середини 1922 р. уряд РСФРР заборонив діяльність добровільних місій на «своєй» території. З того часу під «Руською допомоговою акцією» розумілася тільки фінансова допомога еміграційним організаціям на території ЧСР.

Під час реалізації «Допомогової акції» чехословацьким урядом було виділено декілька сотень мільйонів крон. За 1921-1937 рр. державна підтримка уряду ЧСР антибільшовицькій еміграції склала 500 млн чеських крон. Кульмінаційним «акційним роком» став 1924 р., коли на потреби «русських вигнанців» взагалі офіційно Прагою було видано 99775 млн крон. За умови, що співвідношення чехословацької крони до американського долара в 1923-1933 рр. становило 100:2.96, сума виходила просто вражаюча [9, с. 378]. Фінансування, ще раз підкреслимо, було соціально-економічною складовою «Руської допомогової акції». Політична ж її складова крилася в тому самому акційному політичному спрямуванні, а саме: у занепаді більшовизму та поверненні емігрантів «додому», де неминуче останнім доведеться розбудувувати національну економіку. Ось чому Борис Мартос⁶ відзначав у 1922 р.: «...Ми тішили себе тоді надією, що за якісь два роки повернемось на Батьківщину...» [10, с. 108].

Саме 1921-1925 рр. характеризуються активним вивченням чеської мови. Перед емігрантами відкривалися два шляхи вивчення мови. Перший шлях - офіційний, в умовах здобуття вищої освіти в чеських або українських навчальних закладах. Так, в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, Українському вільному університеті (Прага) та Українській господарській академії в Подєбрадах ставка викладача чеської мови була вакантною. Керівництво українських вузів чудово розуміло, що носієм мови має бути місцевий, чех, тому запрошувало на цю вакансію поважних чеських професорів і доцентів. У названих вузах на вивчення чеської мови відводилося 4 години на тиждень [11, с. 54, 58].

Однак, більш поширеним був другий - неофіційний шлях, коли мова вивчалася в дорозі, в магазині, в неформальному колі (в «рестораціях» (ресторанах) і «гасподах» (барах, бістро), в тих або інших робочих закладах, де вимагалася некваліфікована фізична праця (зокрема, на взуттєвому підприємстві Томаша Батя, різних заводах та фабриках), врешті-решт просто на вулиці за різних життєвих ситуацій.

Подебрадець, «білорус на службі УНР» Олександр Максимович Жихович (1900-1973), в недавньому минулому інтернований вояк 3-ї Залізної дивізії, котрий потрапив до ЧСР нелегально з Каліського табору (Польща), згадував, що першим вивченим ним чеським словом було слово *rozog* (позор) - увага, оскільки зійшовши із потяга він почув, що це слово викрикували чеські вантажники: «...*Яшчэ падчас знаходжання ў лагеры я атрымаў ад свайго начальніка Паўла Сакалагорскага інфармацыю аб тым, што ў ЧСР, як палітычны эмігрант, я магу атрымаць від на жыхарства і працягнуць навучанне. Ён, у сваю чаргу, такую інфармацыю атрымаў ад украінцаў, якія вучыліся ў польскіх ВНУ.*

Пасля атрымання такой інфармацыі я дамовіўся з Якавам Крыштовым, што разам уцячэм. У гэты час польскія ўлады вялі са мной размовы, каб я прыняў польскае грамадзянства, бо мяне інфармавалі, што месца нараджэння майго бацькі (мястэчка Моталь Гродзенскай губерні), паводле дамовы Керзона, адносіцца да Польшчы. Дадзеную прапанову польскіх уладаў я не прыняў па нацыянальных прычынах, так як я быў не згодны з польскай акупацыяй Беларусі і з нацыянальным тэрорам, які палякі праводзілі ў дачыненні да мясцовага (беларускага) насельніцтва. У выніку ўплыву навакольных у Каліше я зусім не планаваў вяртацца ў Савецкі Саюз, не магла спрыяць такому і вялікая адлегласць да савецкай мяжы. Большасць ўкраінскай моладзі збегла з лагера ў ЧСР і Нямеччыну.

У канцы жніўня 1922 г. я дамовіўся з Якавам Крыштовым, што мы уцячэм у ЧСР. Таму мы прадалі розную вопратку, гітару, мандаліну і гэтак далей і такім чынам набылі грошы для ўцёкаў. Ужо дакладна не памятаю, ці атрымлівалі мы ад нашага начальніка Сокалогорскага інструкцыю датычна ўцёкаў. А канкрэтна маршрут праз Кракаў у кірунку чэхаславацкай мяжы. Выхад за адзін прыпынак цягніком да мяжы і скрыжаванне, уласна, межы пешшу. Менавіта гэтым маршрутам мы і пайшлі з Крыштовым. Мяжу мы перайшлі ў раёне мястэчка Тврдошын. Пад час пераходу мяжы нас затрымалі супрацоўнікі фінансавай паліцыі, якія склалі пратакол і загадалі нам вяртацца назад у Польшчу. Пры гэтым яны сказалі, што калі мы абыдзем вёску і пойдзем пешшу палявымі дарогамі, гэта ўжо іх не датычыца. Затым супрацоўнікі фінансавай паліцыі вывезлі нас з вёскі ў напрамку Польшчы і мы далей самі пайшлі па названым маршруце. Але як толькі мы пераканаліся, што супрацоўнікі фінансавай паліцыі вярнуліся ў вёску, мы разгарнуліся і па палявой дарозе пайшлі ў бок Тврдошына.

Яшчэ перад пераходам мяжы мы ў Кракаве на базары ў гандляра габрэя памянлі польскія грошы на чэшскія. На гэтыя грошы мы купілі квітка на цягнік з Тврдошына да гарадка Жыліна. Калі мы ў цягніку пачалі размаўляць паміж сабой на ўкраінскай мове, да нас звярнуўся мужчына ў

ваеннай форме і сам на ўкраінскім спытаў нас хто мы і куды едзем. Мы адказалі, што ўцяклі з лагера ў Каліше і хочам дабрацца ў Прагу. Мужчына прадставіўся былым салдатам Галіцкай арміі і паведаміў, што ў Жыліне знаходзіцца частка Галіцкай арміі, якая ў цяперашні час уяўляе сабой рабочую каманду (арганізацыю). Таксама ён паклікаў нас з выццё лагера, дзе мы зможам атрымаць ежу і начлег. У гэтым лагера мы былі 3 дні. Тут мы атрымалі ежу і інфармацыю пра тое, дзе пасля прыезду ў Прагу нам трэба зарэгістравацца. Яшчэ ў Жылінскім лагера нам паведамілі, што ў Прагу нам трэба зарэгістравацца ў Рускім або Ўкраінскім камітэце. Таксама мы атрымалі дакладныя адрасы гэтых камітэтаў. У Прагу мы прыехалі 30 або 31 жніўня 1922 г. І адразу пачулі: “Увага!”, “Увага!”» (Переклад з чеськай на білоруську - Сергія Кніревича (Прага). - О. З.) [5, к. 94].

А ось слово «*mládenec*» (младенец) доўгі час переслідувала іншого «українського пражанина» - Валентина Сімянцева, чий залізничны (нелегальны) шлях до Прагі прайшоў наступным маршрутам: праз Новы Сонч, карпатскі пераход Баб'Ўця Гора, містечка Яворіну, Кежмарок (тут таж размешчаны залішкі Галіцкай Арміі), Брно: «*Вийшов я у Празі з потягу, - згадуваў Сімянцев. Пішов проти себе аби на місці не стояти, потім питаўся людей, де Шержківа вулиця.* (šerík - «шерік» - бузок - О. З.). Тут багата дачого як не в нас і гаворять зовсім як не в нас. Змушены такі быў згадаты Олексину (однаго із друзів по табору - О. З.) науку і пайдыйти до поліціянты. (У Чехіі міжваеннага часу большість населення знала російську мову і добра ставілася до вихідців з Російскай імперіі. Тому Валентину Сімянцеву довелася спілкуватися з прадставніком поліціі саме російскаю моваю. - О. З.). *По хвилі гукнуў поліцай якогось пана, щось йому казав про потрібну мені адрасу і показав на мене. А показуючы на мене чомусь назвав мене “младенцем”* (в цьому выпадку - новачком, хоча в деякіх выпадках слово витлумачується як «неодружэны парубок» - О. З.), *вочевидь смяўся з мене»* [3, с. 33].

А ось Наталена Королів прыйшла до Прагі цільком офіційна і, що вагомо, вже зі знанням чеськай мовы. Після смерці бацька в 1919 р. вона опинілася в Києві, звідкі разам з чехамі-рэпатрыантамі вярнула вийхати до ЧСР потягом. Потяг йшов праз Галічын, де довелася чекати досить доўго паліва, тому Наталена разам з мачухой кіньмі добіралася до містечка Краснаго. Та в дарозі взымку мачуха застынула і померла: «... Так залышылася я зовсім самітня на світі, серед чехів рэпатрыантів, мені цільком незнайомах, і з документамі “рэпатрыанткі”, що на них, власне, як не чешка, я не мала права.... Дысталася Прагі з думкаю: “Колі не знаеш, що робыты, то іды вперед! І не оглядайся назад!” Тож за два дні дыйшла до міністэрства й расповіла по правді й шчыро усе, що зі мною трапылося. Мене влыслухалі з велікою цікавістю - і муцу додаты - з велікім співчуттям. Говорыла я по чеському, бо цієї мовы навчыла мене мачуха. Колі ж довідалысь, що я нідэ у світі не маю ані кривняків, ані ріднаго дому, то цільком просто вяршылі: “Тож лышайтэся у нас! Мову знаете, хоч гаворыте як мораванка. Колі ж рідна маты була чешка, то най і не рідна бацькывычына будэ Чехія!”. Так стала з мене чешка!» [2, с. 15].

Та ж Наталена Королів згадувала, що чеська мова дуже важко давалася її чоловіку - Василю Короліву (Старому): *«Я говорила добре по чеському, лише з легким чужинецьким акцентом, що трапляється часом з чехами, які народилися на чужині. Він ніяк не міг навчитися. Лише за довгий час навчився добре по чеському писати, так, що навіть писав до чеських часописів, особливо до дитячих видань. Але говорив завжди так, що я мусила “перекладати” чехам його “чеську мову”. “Кочка” (кицька, кішка) або “чочка” (сочевиця) звучало для нього однаково. І не раз я щиро сміялася у ресторації, перекладаючи здивованому офіціантові, що “цей пан замовляє собі сочевицю, а не кішку з квашеним огірком”»* [2, с. 16].

У 1923-1924 рр. професорові Української господарської академії Сергію Бородаєвському, який мешкав у Празі, доводилося часто їздити до Подебрад потягом на лекції. А оскільки професору Бородаєвському, як і Василю Короліву погано давалася мова, то частенько він потрапляв у різні мовні казуси. Одного разу в потязі, повертаючись з Подебрад, зустрів пан професор знайомого чеха. Почалася розмова. Ось під час розмови чех і запитав професора: *«Як то їж зажділі Вашу академію?»* (В даному випадку питалося про те, як облаштували Академію. - О. З.) *«Та де там зажидили?»* - обурився Бородаєвський, - *лише двох жидів тільки й маємо, а вже кажуть зажидили»* [6, с. 147].

1925-1929 рр. - третій період життя українських вихідців на теренах міжвоєнної ЧСР - носить назву *«поворотництво»*. У грудні 1926 р. міністр закордонних справ Едуард Бенеш повідомив парламент, що збирається згорнути *«Руську допомогову акцію»*. Проти такої допомоги виступали чеські комуністи та Міністерство фінансів. *«Руська допомогова акція»* стала по суті об'єктом політичної боротьби в самій Чехословаччині. Тому витрати поступово обмежувалися. Більше того, ЧСР налагоджувала економічні стосунки з СРСР, і, звісно, не була зацікавлена в демонстрації допомоги опозиційним до більшовиків українцям. 1 січня 1927 р. уряд ЧСР оповістив ліквідацію допомоги всім емігрантам. Хоча останні виплати були здійснені в грудні 1928 р. Відчутного удару українській політичній еміграції в міжвоєнній ЧСР було завдано 13 березня 1928 р., коли парламент Чехословаччини ухвалив закон про охорону національного ринку праці. За цим законом праця іноземних громадян, які прибули до ЧСР після 1 травня 1923 р., унормовується певними умовами й обмежуються права негромадян на працю в цілому. Отож, скрутне матеріальне становище (фактично безробіття), а також постійні спроби більшовиків розколоти українську еміграційну спільноту (*«спокушання надією»*) далися взнаки. Так, наприклад, у 1927 р. до УСРР повернувся Василь Касян⁷. Говорити про вивчення чеської мови і, зокрема, міжмовні омоніми вже не доводилося.

Цікавий факт: досконало володів чеською мовою, однак зовсім не мав від неї якогось зиску, відомий український поет Олександр Олесь⁸. Так, 23 серпня 1927 р. він отримав від Михайла Обідного (1889-1938) - керівника Головного військово-історичного музею архіву при Генеральному штабі військ УНР у Празі - листа чеською мовою з проханням надати свою повну автобіографію розміром 2-3 друківаних аркуші з оплатою в 1000 крон, уточнюючи при цьому, що *«бажано, щоб автобіографію Ви написали на*

тлі відродження й визволення України, Ваші ж поезії повні настроїв, огню і бурі цієї історичної епохи, Ви мали стики з багатьма історичними діячами, ученими, мистцями, політиками, вояками, це теж цікавий матеріал для Вашої автобіографії». Директор військово-історичного музею архіву також повідомив, що Музей архів готовий виплатити аванс Олесю у розмірі 200 300 крон. Поет, який користувався принципово українською мовою скрізь, у своїй відомій сатиричній манері відповів на диво чеською коротко та зрозуміло: «*Pokud hodíte dalších 50 korun předem, dostanete také kůži!*». (Якщо накинете ще 50 корон, отримаєте і автошкіру! - О. З.) [12].

На початку 1930-х рр. зовнішньополітична ситуація в світі почала докорінно змінюватися і це неминуче вплинуло як на зовнішню, так і на внутрішню політику ЧСР. Тогочасне міжнародне становище характеризувалося посиленням протистоянням між Заходом та Сходом, що не могло не впливати на позитивне вирішення українського питання та життя української еміграційної спільноти в цілому. Репресії і терор проти українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму, переслідування, асиміляторська та колонізаторська діяльність Польщі на західноукраїнських землях, агресивні наміри стосовно України, що відкрито лунали з боку німецьких нацистів, підготовка нової світової війни, зацікавленими в ній силами, і світова економічна криза, що затяглася в країні аж до 1935 р., турбували всіх емігрантів в Чехословаччині без виключення. Тому в останній, четвертий період життя українських вихідців на теренах міжвоєнної ЧСР (1929-1939 рр.), чеська мова виступала, в першу чергу, засобом фізичного виживання. Тобто до початку Другої світової війни мовне питання як таке, а з ним і питання міжмовних омонімів, зовсім зникли з порядку денного еміграційного повсякдення. Більшість українських вихідців, котрі залишилися у Празі та її передмістях або виїхали до Закарпаття, чеську мову опанували.

Валентин Сімянців у 1930-х рр. згадував наступне: «*У перший же тиждень свої праці в суботу я “мав” конфлікт зі своїм найстаршим начальником. Приніс я йому на підпис виказ одпрацьованих годин. П'ять разів по вісім дорівнюють сорока, до того чотири в суботу, цілком годин за тиждень сорок і чотири. Дивиться на той папірець начальник і чую, ніби до мене, але так ще зо мною ніколи не говорив, - ніби аж гнівається: “А в суботу ти наполовину жереш?” («жерти» - харчуватися. - О. З.). І оте “ти”, і оте “жереш” збивало мене з пантелику. Він же був чемний. А я не знав, що у чеха, коли старший (але порядно старший чи роками чи рангою) говорить підлеглому “ти” - так це вияв ласки, благовоління. Я не знаючи на яку ногу ступити, вирячив очі, а він підняв голову від мого папірця, дивиться лагідно, усміхається. Розбери що воно таке, а в папірці виказі бачу, перекреслив чотири і написав вісім. “А в неділю голодуєш?” Тепер уже розумію, відповідаю, що їм, як завжди. Дивлюся, дописує до мого звіту неділю і ставить вісімку в колонку годин. Далі іспит: “Скільки буде сім разів по вісім?” “Сім разів по вісім пане радо, п'ятдесят шість”. “Так оце переписи і не забудь, що сім разів по вісім п'ятдесят шість”. А я далі рахував уже в голові: дванадцять разів по п'ять шістдесят “качок” (корон чесько словенських), як з неба впали. І хто б за таке не подякував?» [13, с. 100].*

А ось дописи Василя Короліва 1930-х рр.: «*Довелося на старості років*

вивчити декілька нових чеських слів. З Мельника до Праги залізницею 54 кілометри, причому треба йти два кілометра до двірця. А по соші (шосе - О. З.) від нашої хати всього 30 кілометрів, при тому дорога зручна й гарна, особливо назад - додолу, що має велике значення для втомлених ніг. По дорозі, кожних два-три кілометри - селища і величезний рух вдень і вночі. Тож із Мельника, коли на дорогах не лежав сніг, звичайно я їхав на вельосипеді. Одного разу на соші з лівого боку (тоді їздили ліворуч) було накидано багато кам'яної товчі (щебню), приправленої на поправу дороги. Тож я їхав по обочині («по-банкетові») дороги збоку правого. Нараз бачу: зустрічне авто притримало біг і їде просто на мене Як воно вже було пів метра від мене, я кинувся в канаву. А з авта висунулася червона тика шофера, що мені кричав по чеському: *“Mám právo vás zabít, protože jedete na špatné straně silnice!”* (Мам право вас забіть, прото єдете на спатні стране сільнице) (Маю права вас вбити, бо їдете не по тій стороні дороги. - О. З.) [4, с. 138].

У підсумку: україно-чеські омоніми в житті української міжвоєнної еміграційної спільноти з одного боку не один раз створювали чималий клопіт, призводячи до тих або інших двозначних ситуацій. З іншого боку, вони все ж певним чином урізноманітнювали повсякденне життя українських вихідців у міжвоєнній Чехословаччині.

Примітки

¹ **Нагалена Андріанівна Королів** (1888-1966) - українська письменниця, лексикограф, єгиптолог, археолог і театральна акторка. Графиня. Походила з роду Домонтовичів.

² **Валентин Іванович Сімянців** (1899-1992) - військовий, скульптор, родом з Харківщини, за фахом інженер-гідротехнік. Військове звання - сотник Армії УНР.

³ **Василь Костянтинівич Королів (Старий)** (1879-1941) - український громадський діяч, письменник і видавець. Член ТУП. Один із засновників Центральної Ради.

⁴ **Олександр Максимович Жихович** (1900-1973) - «білорус на службі УНР», дивізійний лікар 3-ї Залізної дивізії, економіст за фахом, в останні роки життя - архівіст одного з підприємств міста Острави. У 1953 р. пережив допит радянського-чеського КДБ через свої зв'язки як з українською, так і білоруською міжвоєнною політичною еміграцією. Другою дружиною Олександра Жиховича була чешка - Людмила Ружечкова (Неханіцька, Тищенко) - свого часу дружина Юрія Тищенка «Сірого» (1880-1953) - українського видавця, публіциста, журналіста, перекладача, громадського діяча.

⁵ **Сергій Васильович Бородаєвський** (1870-1942) - український економіст, викладач, державний діяч.

⁶ **Борис Миколайович Мартос** (1879-1977) - український громадсько-політичний діяч, економіст, кооператор, педагог. У 1919 р. був головою Уряду УНР.

⁷ **Василь Ілліч Касіян** (1896-1976) - український художник, графік, народний художник СРСР, професор Київського художнього інституту, Герой Соціалістичної Праці, Депутат Верховної Ради УРСР 2, 6-9 скликань. Навчався в Празькій академії художніх мистецтв (учень Макса Швабінського). У 1923 р. прийняв радянське громадянство, 1927 р. повернувся до УСРР.

⁸ **Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь)** (1878-1944) - український поет, драматург, представник символізму. Батько поета і політичного діяча Олега Ольжича.

1. Марусик Т. Які європейські мови найближчі між собою. URL: <https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/aki-yevropejski-movi-najblizhchi-mizh-soboyu/701681> (Дата доступу: 12.06.2021 р.)

2. Королева Н. Сон тині / Упоряд., передмова та літ. редагування Ю. Винничука; Харків: Фоліо, 2019. 394 с.

3. Сімянцев В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина, роки 1923-1929. Вашингтон, Д. К. 1973. 97 с.

4. Королів (Старий) В. Згадки про мою смерть. Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка», 1961. 161 с.
5. Archiv bezpečnostních složek (Praha, Czech Republic). Fond S OSTRAVA. Sign. S-4592 OV, k. 98-121.
6. Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків й суспільно-політичні події 20-30-х рр. ХХ ст. / Упоряд. та літ. ред. Василя Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2015. 176 с.
7. Виздрік В. С. Інтерновані частини УГА в Чехословаччині: надії та реалії // Електронний ресурс. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30039/1/47_310-313.pdf (Дата доступу: 14.05.2021 р.)
8. Нова Україна. 1922. Ч. 1. 46 с.
9. Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасьць буларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове ХІХ ст. - 1939 г. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. 483 с.
10. Цит. за: Українська господарська академія в ЧСР. Т. І. Видано Абсолютентами Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського інституту. Нью-Йорк, 1959. 236 с.
11. Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 09.00.12 (українознавство). Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. 224 с.
12. Лисенко Н. Невідомі автобіографічні записи О. Олеся. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18029/06-Lysenko.pdf?sequence=1> (Дата доступу: 14.08.2019 р.)
13. Сімянців В. Інженер емігрант у Чехо-Словаччині. Буенос Айрес; Філадельфія: В во Юліяна Середяка. 1978. 121 с.

References

1. Marusyk T. Yakiy evropeiski movy naiblyzhchi mizh soboiu. URL: https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/_aki-yevropejski-movi-najblizhchi-mizh-soboyu/701681 (Data dostupu: 12.06.2021 r.)
2. Koroleva N. Son tini / Uporiad., peredmovna ta lit. redahuvannia Yu. Vynnychuka; khudozh. oformliuvach O. A. Huhalova-Mieshkova. Kharkiv: Folio, 2019. 394 s.
3. Simiantsev V. Studentski chasy. (Spohady). Chekho-Slovachchyna, roky 1923-1929. Vashynhton, D. K. 1973. 97 s.
4. Koroliv (Staryi) V. Zghadky pro moiu smert. Ukrainke vydavnytstvo «Dobra knyzhka». Toronto, 1961. 161 s.
5. Archiv bezpečnostních složek (Praha, Czech Republic). Fond S OSTRAVA. Sign. S-4592 OV, k. 98-121.
6. Letilo 40 sorok: Literaturni anekdoty pro vidomykh ukrainskykh pysmennykiv, myttsiv, politykiv y suspilno-politychni podii 20-30-kyh rr. KhKh st. / Uporiadkuvannia ta lit. red. Vasylia Habora. - Lviv: LA «Piramida», 2015. 176 s.
7. Výzdryk V. S. Internovani chastyny UHA v Chekhoslovachchyni: nadii ta realii // Elektronnyi resurs. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30039/1/47_310-313.pdf (Data dostupu: 14.05.2021 r.)
8. Nova Ukraina. 1922. Ch. 1. 46 s.
9. Ljahowski U. Ad gomanawcaw da gajsakow. Chynnasc” bularuskich maladzjovych arganizacij u 2-j palove HHH st. - 1939 g. Navukova-papuljarnaе vydanne. Belastok: Belaruskae gistorychnae tavarystva; Vil”nja: Instytut belarusistyki, 2012. 483 s.
10. Tsyt. za: Ukrainka hospodarska akademiia v ChSR. T. I. Vydano Absolventamy Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii ta Ukrainskoho Tekhnichno-Hospodarskoho instytutu. Niu-York, 1959. 236 s.
11. Zubko O. Ye. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnogo instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933 rr.): Dys. ... kand. ist. nauk. 09.00.12 (ukrainoznavstvo). Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka, 2010. 224 s.
12. Lysenko N. Nevidomi avtobiohrafichni zapysy O. Olesia. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18029/06-Lysenko.pdf?sequence=1> (Data dostupu: 14.08.2019 r.)
13. Simiantsiv V. Inzhener emihrant u Chekho-Slovachchyni. Buenos Aires; Filadelfia: V-vo Yuliiana Serediaka. 1978. 121 s.

Zubko O. Y.

PhD (History), doctoral student of the Department of History of Ukraine and Culture of Vinnytsia State Pedagogical University M. Kotsyubynsky (Ukraine). ORCID: 0000-0002-7052-1472.

THE WAY UKRAINIANS LEARNT THE CZECH LANGUAGE IN CZECHOSLOVAKIA OR UKRAINIAN INTERWAR IMMIGRATION IN THE NEW LINGUISTIC FIELD (1918-1939)

The phenomenon of cross-linguistic homonymy is the result of closely related languages' interaction, confusing the same or similar sounding words which have different meanings in different languages. The Ukrainian immigrant community in the interwar Czechoslovakia is no exception. The life of the people of Ukrainian origin in the interwar Czechoslovakia can be conditionally divided into four periods.

The first one dates back to 1918-1921 when the detachments of Ukrainian Galicia Army entered the territory of the First Czechoslovak Republic: "Hirska Brygada", "Stary Tabir", "Hlyboka", "Krukenychy". This first period for the people of Ukrainian origin in the interwar First Czechoslovak Republic is characterized by the lack of interest in learning the Czech language in general as far as most of the campers, who had conversational fluency in German and Polish, were waiting for settling the status of Eastern Galicia, the fate of the Western Ukrainian People's Republic and solving the conflict in Cieszyn Silesia.

The second period dates back to 1921-1925 when the majority of antibolshevik immigration arrived in the interwar First Czechoslovak Republic. Especially this period is characterized by the active learning of the Czech language. The immigrants had two ways of mastering the language. The official way was acquiring the high education in the Czech and Ukrainian educational establishments. However, the most widespread way was the unofficial one, when the language was learnt in the shops, restaurants, bars or other working places where unskilled manual labour was required (for example, at Tomash Batia's shoe factory, different plants and enterprises); right in the streets after all within different communication situations.

The third period in the life of the people of Ukrainian origin on the territory of the interwar First Czechoslovak Republic took place in 1925-1929 and was called "povorontnytstvo". During this period there was no way of speaking about mastering the Czech language and using cross-linguistic homonyms.

In the 1930s due to the world economic crisis and shutting down the access to the Czechoslovak labour market for the people of Ukrainian origin the issue of learning the Czech language was not raised at all. The majority of the people of Ukrainian origin who stayed in Prague and its suburbs or moved to Transcarpathia had already mastered the Czech language by that time.

Thus, on the one hand the provocative similarity created a number of obstacles, misunderstandings, it caused tragic and sometimes comic situations. On the other hand, it spiced up the everyday lives of the people of Ukrainian origin.

Key words: *Ukrainian immigration, the interwar Czechoslovakia, interwar homonymy, Czech language, Ukrainian language, everyday life.*

УДК (UDC) 94(100):355

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.4>

ВОВК О. В.

СПОГАДИ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВОЯКІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті мова йде про те, як у мемуарах висвітлено особливості повсякденного життя військовослужбовців-українців, котрі були учасниками українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни. У публікації здійснено критичний аналіз спогадів П. Грицака, М. Кальби, В. Кецуна, Р. Колісника, Т. Крочака, Р. Лазурка, К. Малого, І. Нагаєвського, Є. Побігушого та інших. З'ясовано, що мемуари докладно висвітлюють побутові аспекти служби (військовий вишкіл, дозволя, матеріальне забезпечення, культурне життя, моральний стан та настрої вояків), відносини з німецьким персоналом підрозділів. Досліджено, як у спогади подано інформацію про відносини з місцевим населенням у тих місцевостях, де перебували українські підрозділи. У публікації висвітлено, як мемуари характеризують роль церкви та священників у житті українських підрозділів, що полягала не лише в релігійно-духовній опіці вояків, але й повсякденному житті.

Ключові слова: Друга світова війна, військовослужбовці, повсякденне життя, мемуари, історичне джерело.

Військова мемуаристика - це той різновид джерел, який на підставі аналізу індивідуального досвіду учасників війн та збройних конфліктів дає змогу дослідникові чіткіше відтворити перебіг історичних подій, зафіксувати їх важливі подробиці, настрої, переживання та почуття людей, соціально-побутові та політичні умови. Особливу роль спогади військових відіграють для дослідження повсякденного життя вояків. Те, що з різних причин іноді не фіксують або мало висвітлюють у документах, науковець може знайти у спогадах. З різних причин частина українців під час Другої світової війни опинилася на боці Німеччини. Серед них була чимало таких, котрі прагнули у майбутньому створення української держави з власним військом, а Німеччина була лише ситуативним союзником. Після завершення війни українськими комбатантами було опубліковано значний обсяг спогадів, де вони висвітлювали причини, які їх спонукали поєднати власну долю зі службою чужій державі, описували соціально-побудові умови, в яких вони опинилися, стосунки між вояками, ставлення німців до українців, сподівання на українське відродження у майбутньому. Ці мемуари є важливим джерелом для дослідження повсякденного життя вояків у роки Другої світової війни.

Вивчення проблеми співпраці з нацистською Німеччиною та служби у її збройних силах є з об'єктивних обставин доволі дискусійним у історичній науці з огляду на міжнародний осуд нацизму. Протягом останніх десятиліть

Вовк Олександр Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка (Україна). ORCID: 0000-0001-7071-8964.

питанням діяльності українських військових формацій у збройних силах Німеччини займалися Р. Колісник [17; 35], А. Боляновський [2; 3]. Особливу увагу з вказаної проблематики заслуговують наукові дослідження Р. Пономаренка [29; 30; 31; 32]. Вказані дослідники ставили собі за мету висвітлити історію згаданих військових формувань, структуру та їхніх керівників, причин та особистих мотивів, які спонукали українців опинитися на військовій службі у таких підрозділах. З огляду на це, питання повсякденного життя вояків-українців хоча й розглядалося певною мірою у працях згаданих дослідників, але воно має другорядне значення. Через це існує проблема детальнішого вивчення повсякдення вояків, які опинилися у різних формуваннях збройних сил Німеччини в роки Другої світової війни, та діяльність яких міжнародною спільнотою не була визнана злочинною. Значний фактологічний матеріал з вказаної проблеми дає аналіз спогадів українських комбатантів.

Мета публікації - на підставі аналізу спогадів з'ясувати, як висвітлено особливості повсякденного життя вояків-українців, котрі були учасниками українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни. Завданнями публікації є: здійснити критичний аналіз спогадів українських військових; з'ясувати, як у спогадах висвітлено особливості повсякденного життя вояків-українців, зокрема, побутових аспектів служби, матеріального забезпечення, відносин вояків між собою та з німецьким керівництвом підрозділів, дозвілля, духовну опіку вояків з боку церкви. Джерельною базою дослідження є спогади учасників українських військових формувань, написані з кінця 40-х років минулого до початку ХХІ століття.

У роки Другої світової війни у складі вермахту, військ СС, СД, поліції, військ протиповітряної оборони Люфтваффе було численним представництво різних європейських народів. Українські підрозділи у німецьких збройних силах діяли від початку й до завершення Другої світової війни. Власне назву «українських» вони мали не завжди і використовувалися німецькою стороною для досягнення пропагандистських, оперативнотактичних чи інших цілей. Перебіг війни засвідчив, що про створення Німеччиною української армії не йшлося (принаймні, до початку 1945 р., коли становище на фронті дедалі погіршувалося для німецької сторони), але це не стояло на перешкоді укомплектовувати різні розпорознені підрозділи українцями для досягнення власної воєнної мети. Навіть, така численна військова одиниця, як дивізія «Галичина», позиціонувалася тривалий час саме як галицька, а не українська. Зі спогадів начальника штабу дивізії, В.-Д. Гайке, довідуємося, що наприкінці березня 1945 р., коли Гітлер дізнався про існування української СС-дивізії, її намагалися роззброїти, а зброю передати німецьким частинам [8, с. 170-171]. Тобто, як бачимо, практично до кінця війни довіри у німецької сторони до українських підрозділів не було. Ця обставина визначала загальне ставлення з боку німецького керівництва до підрозділів з українців і диктувала певні умови щодо поводження з ними. Як ця обставина впливала на повсякденне життя українців-вояків, на їхні відносини з німецьким складом цих частин? Чому, попри критичне ставлення до нацизму, бажаючих служити в таких підрозділах не бракувало? Відповіді на ці питання нам дає аналіз спогадів українців-комбатантів.

Оскільки, як було зазначено, таких підрозділів у збройних силах Німеччині було чимало, то проаналізувати весь наявний джерельний матеріал не дозволяє обсяг даної публікації. Крім того, не про всі підрозділи, або не в достатній кількості залишилися спогади. Зупинимося на окремих з них.

У 1941 р. були створені українські батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», що українцями іменувалися під збірною назвою «Дружини Українських Націоналістів». Спогади учасників свідчать, що існували суперечності між німецькою армією та нацистською партією щодо питання про майбутню долю українців. Лояльне ставлення певної частини німецьких військовиків до українського визвольного руху дало змогу створити такі підрозділи при німецькій армії [10, с. 4-5], але офіційна політика призвела до швидкого згорання та переформатування цих частин. На початковому етапі формування ДУН бракувало інструкторів, але з часом справа почала налагоджуватися. Є. Побігущий згадував про те, що вишкіл «Роланду» у Завберсдорфі (Австрія) розпочався з середини травня 1941 р. Навчання практично відбувалося на території замку - у дворі та замковому містечку (80x100 м), виходити за межі цієї території воякам з міркувань секретності заборонялося до початку бойових дій. Бачитися з родичами теж не дозволялося. Старшини, зазвичай, раніше мали вставати за рекрутів. Однострої для всіх були однакові і різнилися нашивками. Початок і завершення дня відбувалося з молитвою. Харчування для всіх вояків було однаковим [26, с. 13, 16]. Наприклад, на вечерю це могла бути військова юшка й чорна кава [19, с. 45]. Є. Побігущий пригадує, що вишкіл відрізнявся від суворого німецького, причиною чого була злагожденість, обґрунтована загальною вмотивованістю рекрутів [27, с. 65]. Соціальний склад ДУН був різноманітним, були тут, наприклад, і студенти-українці з Відня. [26, с. 46] Через кілька днів вишколу відбулося офіційне вручення зброї. Після 22 червня відбулися заняття вояків у Альпах, по подоланню стрімких скель та довгих відстаней. Серйозних ексцесів під час вишколу практично не було - хіба що проникнення до сусідніх садів, чи надмірна завзятість вояків під час заняття походів у гори. Вояки часто здійснювали нічні марші, вчилися стріляти. Вільного часу практично не було. Коли не було занять, то здійснювалася культурно-освітня робота (виховні бесіди, театралізовані дійства).

Щодо ставлення німців до українців під час вишколу, то учасники згадують про те, що німецькі зв'язкові офіцери були досить коректними і уникали будь-яких непорозумінь, мова могла йти, навіть, про налагодження дружніх відносин [26, с. 13-14]. 2 липня у батальйоні «Роланд» повідомили воякам, що до Львова увійшов «Нахтігаль» і було проголошено самостійність України. Характерно, що під час урочистого підняття українського прапора честь йому віддавали не лише українці, але й німецькі офіцери [19, с. 46]. Попри це, у виховних бесідах з особовим складом Є. Рен-Побігущий говорив воякам про те, що союзники українців - це лише поневолені Москвою народи, натякаючи, що німці зовсім не такі прихильні до української самостійності, як могло здаватися [19, с. 47]. Вірогідно, чутки про реакцію німців на проголошення «Акту відновлення Української Держави» 30 червня 1941 р. дійшли вже й до Австрії. Попри це, навіть, коли 6 липня надійшов наказ «Роланду» вирушати на фронт, то відносини з німцями залишалися дружніми.

У житті вояків відбулися зміни, пов'язані з передислокацією на фронт через Угорщину - Румунію - Молдавію - Бессарабію. Під час перебування в Румунії, батальйон отримав чимало трофейної радянської зброї. Частина її була зумисне начинена вибухівкою, що призводило до поранення вояків, які намагалися з неї стріляти. Відносини з румунськими військами були поганими. Румуни намагалися перешкодити контактам батальйону з українським населенням. Під час спільного нічного постою румунські війська виставляли велику кількість варт, яка постійно стріляла - чи то з нудьги, чи зі страху [26, с. 16-17]. Зовнішній вигляд румунських солдатів був таким прикрим, що відрізнити цих вояків від радянських військовополонених можна було лише за наявністю зброї [19, с. 49]. Траплялося так, що українським воякам доводилося боронити українських дівчат від наруги румунськими офіцерами, а селян - від несправедливих реквізицій, що ледь не призвело до збройної сутички [19, с. 51-52].

Перша зустріч батальйону з українським населенням відбувалася напружено, оскільки люди боялися приходу польського підрозділу (про що їм повідомили напередодні румунські та німецькі частини). Але ближче знайомство сприяло кращим відносинам, люди стали запрошувати вояків на гостини, хоч до самих німців довіри теж не мали. Є. Побігуший пригадував: «Інстинкт селян диктував їм, що німці не йдуть «визволяти Україну» і вони приходили з тими думками до нас» [26, с. 18].

Невдовзі справжнє ставлення німців до державницьких прагнень українців стало відомим після арешту провідників українського визвольного руху та наказу повертатися в тил. Частина вояків переходить до похідних груп ОУН, до німецьких військових частин в якості перекладачів або просто зникає [26, с. 19]. Після повернення батальйону до Австрії, як згадують учасники, серед вояків запанувала важка психологічна атмосфера невизначеності, яку намагалися подолати проведенням військового вишколу [19, с. 54].

Що стосується бійців батальйону «Нахтігаль», то спочатку українським добровольцям довелося пройти медкомісію у Кракові, а потім бути спрямованими до парамілітарної «Служби праці» у містечках Дукля та Криниця, і лише згодом бути відрядженими до військового табору в Нойгаммері, де почала організовуватися військова одиниця. Як свідчать спогади, військова муштра у цьому батальйоні була більш подібною до німецького військового вишколу. Вільного часу воякам зовсім бракувало через постійні навчання. Керували цим підрозділом німці, а українським комендантом вважався Р. Шухевич. Ставлення німців було доброзичливим, вони намагалися уникати будь-яких непорозумінь і, навіть, як пишуть очевидці, заохочували до подальшої боротьби за українську державу. Траплялися випадки спільного відпочинку українських та німецьких офіцерів у ресторанах. На вулицях Нойгаммеру було часто чути стрілецькі пісні.

Варта уваги розповідь К. Малого про те, як мешканці Львова зустрічали вояків «Нахтігалью». З його слів, населення міста натовпом і оваціями вітало батальйон, що співав українських пісень. Навіть частина польського населення, заскочена несподіваною появою українського підрозділу, на околиці міста вітало український батальйон. Сумною подією для багатьох

стало відкриття львівських тюрем, де перед цим було замордовано багатьох в'язнів. Після двотижневого перебування у Львові батальйон рушив далі на схід через Золочів, Тернопіль, Сатанів до Проскурова й Вінниці. Звістка про арешт провідників українського руху сколихнула вояків «Нахтігаль», які відмовилися далі воювати, а сам батальйон було відправлено назад до Нойгаммера через Краків. Під час перебування у Кракові серед вояків поширювалися підозри, що німці можуть відправити бійців батальйону до концтабору. Згодом «Нахтігаль» та «Роланд» передислокували до Франкфурта, підпорядкувавши підрозділи охоронній поліції з німецькими командирами. Але українці почали саботувати накази начебто незнанням німецької мови, що змусило німців залишити український командний склад [21, с. 107-110].

Спогади учасників ДУН подають цікаву інформацію про умови формування та існування «Нахтігаль». Цікавими є спогади М. Кальби. Перед формуванням батальйону частина майбутніх вояків (50 осіб) опинилася у лемківському селі Барвінок біля словацького кордону. Середній вік учасників - 20-30 років, переважно сільські мешканці, колишні в'язні польських тюрем. Усі отримали однострої, дерев'яне ліжко, дві ковдри, простирадло, подушку. Відбувалися перевірки стану кімнат, зовнішнього вигляду рекрутів. Замість зброї майбутні вояки отримали палиці. Розпорядок дня був таким: початок дня о 6-й годині, вмивання, сніданок, збірка на галявині, шикування, молитва, муштра. Команди віддавалися німецькою мовою. [13, с. 20-21]. Автор спогадів вказує на те, що, коли вже було сформовано «Нахтігаль», то попри вимогливість та суворість німецького персоналу, відносини з німецькими підofiцерами та унтер-ofiцерами були приятними [13, с. 23].

М. Кальба вказував на те, що серед важливих умов формування ДУН було боротьба за самостійну українську державу, складання присяги Україні, а не Гітлеру, наявність свого капелана, «не можуть мати місця там ніякі німецькі націонал-соціалістичні виховно-вишкільні доклади й імпрези» [14, с. 17-18]. Автор наголошував на тому, що Р. Шухевич вимагав від вояків виконувати накази лише українських командирів, а не німецьких. Щодо військової служби, то вояків батальйону залучали до охорони складів. Вояків глибоко вразили жахливі картини закатованих в'язнів львівських тюрем [14, с. 20-21]. Під час перебування батальйону в місті, вояки зустрічалися зі своїми знайомими, влаштовували екскурсії містом, відвідували церкви, гостювали у львів'ян, знайомилися з дівчатами: «Шухевич дивися крізь пальці на наші кавалерські ескапади» [14, с. 22]. Спогади М. Кальби заперечують участь батальйону у репресіях проти мирного населення [14, с. 23-24]. Остаточне розчарування у німцях у автора, як і в решти вояків, сталося, коли Галичину приділили до Генерал-губернаторства, а з України створили Райхскомісаріат [13, с. 45].

Отже, як свідчать спогади, повсякдення вояків ДУН нагадувало звичайне життя військовослужбовців, але важливими особливостями була внутрішня мотивація бійців, відносини з командирами, попри наявність субординації, були скоріше товаристськими. Відносини з українським мирним населенням були доброзичливими та приятними. Що стосується відносин ДУН з румунською армією, то відчувалася велика напруга, яка провокувалася румунською стороною і вмить могла перерости у збройне протистояння.

Відносини з німецькими військовиками зазнали певної трансформації: від дружніх відносин до розчарування українськими бійцями Німеччиною та недовірою до українських вояків, що могло призвести аж до ув'язнення українців у концтаборах за відмову воювати на фронті після початку німецьких репресій щодо провідників українського визвольного руху.

Об'єднання двох куренів в один підрозділ з подальшим його перейменуванням на 201-й штурманшафтбатальйон та передислокація у березні 1942 р. до Білорусі відбувалися вже на тлі недовіри німців до українців і навпаки. М. Кальба вважає, що відколи ДУН перевели до охоронної поліції, то Р. Шухевич як керівник батальйону вже мав певні плани на перехід до підпілля у майбутньому. Треба було зберегти підрозділ як бойову одиницю. Вояки просто виконали наказ, а коли закінчився контракт, то таки перейшли в підпілля [14, с. 39, 44]. У планах Німеччині для підрозділу було завдання підтримання окупаційного порядку та боротьба з червоними партизанами.

Варто зупинитися на ключових моментах повсякдення українських вояків, під час перебування у Білорусі у складі 201-го батальйону, описані у їхніх спогадах. Цікавими у цьому контексті є спогади Є. Побігушого, М. Кальби. Відносини з німецькими офіцерами набули тут характеру підозрілості та недовіри. Фактично батальйоном керували німці. Німецький капітан Моха, котрий хоч і був зв'язковим офіцером, але вважав, що має керувати підрозділом на свій розсуд. Заборонялося співати українських пісень. На певний час вдавалося налагодити відносини з німецьким офіцером, запрошуючи його на різні вигадані свята і частуючи алкоголем, що давало спокій на кілька днів [10, с. 116-117]. Слід зазначити, що підрозділ залучали до охоронної служби, патрулювання. Доводилося долати важкі природні умови. М. Кальба пише з цього приводу: «Найважчий був перший випадок у багністі лісі над Березиною... Часто попадали по пояс у багна, часом рятував лише скок із пня на пень, чи перехід поваленим деревом. Там напевно у багатьох місцях не було ще людської ноги. Так ішли ми цілий день. Марш виключно за компасом. Такі кількадевні марші дали те, що ми ніде не наткнулись на ворога і лише набрали досвіду, як посуватись такими лісами» [13, с. 56]. Оскільки підрозділи батальйону були розкидані по селах, то умови проживання вояків були різними. Наприклад, одна чота біля річки Березина спорудила маленьку фортецю, поєднавши будиночок з прихованим ходом на верхів'я гори. Воякам, як видно зі світлини у спогадах М. Кальби, дошкуляли комахи, - на шоломах військових спеціальні сітки проти комарів [13, с. 57-58, 61]. Звісно, не бракує у спогадах згадок про бої з партизанами. Наприклад, М. Кальба, крім власних спогадів, наводить також уривки зі щоденника вояка батальйону Т. Сторчака [13, с. 58-70]. Присутні описи бойових дій і в спогадах Є. Побігушого [27, с. 87-97].

Важливими є спогади очевидців про відносини з місцевим білоруським населенням. Є. Побігуший пише про те, що певний час існувала співпраця з місцевим населенням, але дедалі більше розчарування німецькою окупаційною політикою призводило до того, що «з бігом часу нам населення щораз менше оголошувало про рухи партизанських частин, щораз менше було вісток, слабла наша співдія з населенням. Ми знали в чому причина й добре розуміли, що перестаємо бути в очах населення борцями за їх мир, за

їхнє життя й майно, чого це населення сподівалося від нас» [27, с. 99]. Це відбувалося на тлі того, що вояки батальйону отримують листи від своїх родичів про репресії німців на українських землях. Німецьке керівництво фактично паралізувало майже всі дії українського керівництва батальйону. Є. Побігущий згадує, як вояки після дев'ятимісячної служби у Білорусі відмовилися продовжувати контракти на службу, батальйон розформували, а українських офіцерів, хто не втік, ув'язнили, як і самого автора спогадів [27, с. 99-107]. Спогади про перебування 201-го батальйону у Білорусі не дають вичерпної характеристики про діяльність усіх українських підрозділів у цьому краї, про діяльність яких і досі точаться дискусії у науковій літературі. Важливо зазначити, що контингент батальйону відрізнявся від інших подібних підрозділів. Випадкові люди, що переслідували особисту мету або намагалися врятуватися від загибелі у німецькому полоні, там не служили. Варто припустити, що особливості повсякденного життя інших подібних батальйонів у деяких аспектах могли різнитися. Тому, звісно, спогади колишніх вояків ДУН не розкривають нам вичерпної картини, хоч і подають цікаві факти.

Найбільшу кількість спогадів залишили колишні вояки дивізії «Галичина». Ці мемуари писалися з кінця 1940-х років до кінця ХХ століття. Публікували їх окремими книгами, збірниками спогадів, публікаціями у періодичних виданнях. Слід зупинитися на характеристиці деяких з них. Спогади Д. Феркуняка [36] є вартісними з погляду детального опису дат, подій, місцевостей, характеристики осіб. Г. Мельничук [22] розповідає про свою службу в дивізії попри хронічну хворобу. Автор описує, як майже перед закінченням війни потрапляє до штрафної сотні і стає свідком постійних розстрілів фронтовиків за реальні чи надумані провини. З. Муха [23] наводить свою історію, як він потрапив до дивізії, про військовий вишкіл, культурне життя вояків. Зокрема, авторові пригадувалися відвідини дивізії на Різдво капелою бандуристів та виконанням пісень. Подаються також описи про відносини з мирним населенням у Словаччині, зокрема, словацькими селянами, німецькими колоністами [23, с. 34, 37].

У спогадах генерала П. Шандрука [38] містяться елементи опису повсякдення вояків, відносини між офіцерами, між українцями та німцями під час формування 1-ї та 2-ї Українських дивізій УНА у 1945 р. У спогадах колишніх дивізійників часто приділяється значної ваги особливостям культурного життя в дивізії. Окремий збірник за редакцією та вступним словом О. Слупчинського присвячений пісенному спадку дивізії [25]. У збірнику за редакцією М. Слабошпицького [34] зібрано ряд спогадів про дивізію «Галична», зокрема, В. Кубійовича, П. Шандрука, В.-Д. Гайке, І. Гриньоха, Б. Підгайного, Р. Данилюка, В. Вериги. Спогади стосуються різних аспектів життя вояків та історії дивізії. Р. Висоцький, котрий служив у артилерійському полку, пише, що основною тягловою силою були коні [7, с. 7]. У спогадах автора численні описи повсякденного життя вояків під час вишколу, постою, передислокації та бойових дій. Подається опис спорядження вояків, зміст розповідей різних інструкторів, облаштування та план табору, відносини українців між собою та з німцями, особливості дозвілля вояків. Важливим є опис трансформації настроїв українських вояків дивізії: від оптимістичних до цілковитої втрати захоплення і дедалі більшої

нелюбові до німецьких мундирів. Спогади Є. Загачевського [12] подають тривалу одіссею автора у різних військових підрозділах, але завершувати війну довелося у дивізії «Галичина». Автор наводить численні спогади про повсякдення вояків. Цікавими є його думки про ставлення у дивізії «Галичина» німців до українців: «За цей час я довідався чимало цікавих речей та помітив, яка величезна різниця в обходженні командного складу зі стрілецтвом була тут, а чого я не бачив у німецьких частинах, хоча в них теж було немало чужинців. Тут на кожному кроці німець, хоча б він був стрільцем, вів себе супроти свого товариша по зброї українця, немов би чорт зна яка «шишка». Навіть при роздачі карток на обід була різниця» [12, с. 201-202], тобто, українці та німці харчувалися окремо. Заслужують на увагу спогади В. Кецуна [15], в яких мова йде про повсякдення вояків дивізії - від початку вишколу новобранців у Гайделягері до навчання у підстаршинській школі та участі у боях. Автор згадує, що під час вишколу вояки отримували щомісяця 200 цигарок, пляшку горілки, рому чи коньяку, пляшку малинового соку, п'ять німецьких марок, а малолітні вояки до того мали ще й два кілограми яблук та пачку цукерок [15, с. 9].

Р. Лазурко [20] подає у власних спогадів багато деталей про повсякдення українських вояків під час вишколу у Гайделягері, навчання у підстаршинській школі у Голландії, участі у бойових діях, перебування в американському полоні. Автор описує, що під час навчання у Голландії українці неодноразово вступали у конфлікти і з'ясовували стосунків з вояками інших німецьких підрозділів, а одного разу навіть вчинили бійку і погром у голландському ресторані, за що мали виплатити компенсацію власникам закладу [20, с. 16-22]. В. Татарський під час Другої світової війни спочатку потрапив до 204 шуцманшафтбатальйону, рятуючись від переслідування німецьких репресивних органів, а згодом служив офіцером у дивізії «Галичина» [33]. Автор спогадів наводить приклади зверхнього ставлення німців до українців-вояків. Розмірковує автор і про непрості відносини українців з поляками під час війни.

У спогадах П. Грицака [9] знаходимо велику кількість елементів опису повсякдення вояцького життя під час військового вишколу та під час участі у бойових діях. Говорячи про відносини з німецьким складом дивізії «Галичина», автор спогадів писав про те, що вони були, хоч і коректними, але нещирими і холодними. З його слів, ще від самого початку служби українські стрільці розуміли, що з німцями їм не по дорозі, а дивізія потрібна була українцям як військова школа. Під час військового навчання українці налагодили дружні відносини з естонцями, а ставлення до валлонів, фламандців, норвежців, що служили в різних німецьких формаціях, було негативним, оскільки їх вони вважали зрадниками своїх країн. Що стосується українців, то справа служби у німецьких підрозділів бачилася як тимчасове і вимушене явище. П. Грицак наводить приклад про те, що разом з ними у дивізії служив уродженець Сянока українсько-єврейського походження, М. Блавацький, котрого українці вважали справжнім патріотом. Згодом його та родину було розстріляно німцями через донос, що надійшов з місця походження вояка, а не з дивізії [9, с. 18-20].

У повоєнний період були опубліковані не лише окремі спогади, але тематичні збірники, присвячені певним подіям чи явищам, пов'язаним з історією дивізії «Галичина». Слід згадати у цьому контексті збірник статей і нарисів «Бродин» [4], що був опублікований у 1951 р. за редакцією О. Лисяка. Це видання містить спогади, уривки зі щоденників, що висвітлюють різні аспекти повсякденного життя вояків. Праці Р. Колісника [16], Р. Крохмалюка [18] присвячені історії та повсякденню Військової управи дивізії «Галичина». В. Верига у своїх працях посилався не лише на власні спогади про службу в дивізії «Галичина», але й порівнював їх з різними науковими дослідженнями, висвітлював біографії вояків [5; 6].

У більшості спогадів комбатантів окреме місце посідає питання участі церкви у повсякденному житті вояків. Ця проблема вже частково піднімалася в науковій літературі [28]. Спогади вояків ДУН, дивізії «Галичина» свідчать про активну моральну підтримку та духовну опіку вояків. Головним чином мова йде про греко-католицьку церкву. Р. Колісник окремий розділ своєї праці [16] присвятив саме проблемі духовної опіки вояків дивізії «Галичина». Автор спирався не лише на власні спогади, вивчення наукової літератури, але й на щоденникові записи очевидців та власне священників. До завдань священників належало: щонеділі проводити службу, виголошувати проповідь, двічі на тиждень проводити виховні гуртки, розглядаючи такі питання, як характер воїна, військові чесноти, жертвовність, товариське співжиття, бойовий дух. Крім цього, священники брали участь у культурно-розважальних заняттях: товариські вечори, хорові співи. Обов'язком священників було також читання новин, постійно нагадувати про гідне ставлення до цивільних, збереження військової таємниці, непорушність приватного майна, опікуватися родиною вояків під час візиту до дивізії (нічліг, харчування). Як свідчать наведені дані, священники мали якнайширшу участь у повсякденному житті вояків дивізії «Галичина», виконуючи крім професійних ще багато інших обов'язків. Попри намагання Військової управи дивізії призначити для духовної опіки вояків ще й православних священників, крім греко-католицьких, це не вдавалося зробити через спротив Гімmlера. Православні священники з'явилися у дивізії разом з приєднаним до неї Волинського легіону навесні 1945 р. [16, с. 88, 91].

Чимало цікавих фактів про діяльність священників у дивізії знаходимо у спогадах І. Нагаєвського [24]. Для того щоб із кандидата стати польовим духівником, необхідно було пройти суворий військовий вишкіл, до якого відносилися стройова підготовка, спортивні вправи, топографія та орієнтування на місцевості, знання про організацію та структуру всіх родів армії, тактика, зброезнавство. Зі слів о. І. Нагаєвського, ідеологічно-політичного курсу їм німці не викладали, оскільки вважали це цілковито марною справою [24, с. 38-39]. Взагалі, щодо ставлення священників до німців, то головний духівник дивізії о. В. Лаба навчав своїх підлеглих про те, що на особливу співпрацю з ними не слід розраховувати: «Будьте лагідні, як голуби, а хитрі, як змії» [24, с. 44]. У спогадах І. Нагаєвського багато згадок про побутові, морально-психологічні умови служби у дивізії «Галичина».

Вивчення свідчень про діяльність українських військових формувань у збройних силах Німеччини, спогади про події під час Другої світової війни

мали значення не лише на дослідницьку роботу науковців, але й сприяли появі в українській літературі художніх творів, у яких відображалось повсякдення вояків, котрі опинилися у німецьких мундирах. Зокрема, можемо назвати повість І. Багряного «Вогненне коло» [1], роман «Останній постріл» та повість «Еріка» Р. Колісника [17], повість С. Фостуна «Шляхами смерті» [37], повість О. Євтушка «Чорний солдатик» [11]. У творах показаний трагізм українців, що через різні обставини опиняються на службі Німеччині і змушені боротися за власне життя.

Спогади учасників українських військових формувань у збройних силах Німеччини під час Другої світової війни друкуються й у часописах української діаспори, зокрема, «Вісті комбатанта», «Сурма». Питання про висвітлення у періодичних виданнях повсякдення українців-вояків може бути предметом додаткового дослідження.

Спогади учасників українських військових формувань у збройних силах Німеччини в роки Другої світової війни слугують джерелом вивчення повсякденного життя військовослужбовців. Мемуари докладно висвітлюють побутові аспекти служби (військовий вишкіл, дозвілля, матеріальне забезпечення, культурне життя, моральний стан та настрої вояків). Автори спогадів описують відносини з німецьким персоналом підрозділів як такі, що були приятними перед початком німецько-радянської війни, але згодом погіршуються з огляду на німецьку політику щодо українців. У мемуарах добре описана роль церкви та священників у житті українських підрозділів, що полягала не лише в релігійно-духовній опіці вояків, але й повсякденному житті. Спогади подають чимало інформації про відносини з місцевим населенням у тих місцевостях, де їхні підрозділи перебувають. Таким чином, можна зазначити, що такі спогади детально розкривають картину повсякденного життя вояків.

-
1. Багрянний І. Огненне коло. Повість про трагедію під Бродами. Б.м.: Видавництво «Українські Вісті», 1953. 204.
 2. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 528 с.
 3. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2003. 686 с.
 4. Броди. Збірник статей і нарисів / За ред. О. Лисяка. Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1951. 164 с.
 5. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Торонто: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1981. 259 с.
 6. Верига В. За Рідний Край, за нарід свій, або Хто такі дивізійники? Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 284 с.
 7. Висоцький Р. Спогади дивізійника. Чикаго: Жовківська друкарня видавництва отців Василіян «Місіонер», 1994. 176 с.
 8. Гайке В.-Д. Українська дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-45 роках. Торонто - Париж - Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1970. 278 с.
 9. Грицак П. Вежі і кулемети (Спогади з Дивізії і большевицького полону). Мюнхен: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1959. 152 с.
 10. Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. 128 с.
 11. Євтушок О. Чорний солдатик. Тернопіль: Богдан, 2019. 232 с.
 12. Загачевський Є. Спогади фронтовика: Одисея сірого «коляборанта». Тернопіль: Мандрівець, 2019. 256 с.

13. Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. Детройт: Видання Дружин Українських Націоналістів (ДУН), 1992. 143 с.
14. Кальба М. Нахтігаль в запитаннях і відповідях. Львів: Галицька видавнича спілка, 2008. 80 с.
15. Кецул В. Спомини Дивізійника. Аделаїда: Наша Громада, 2013. 95 с.
16. Колісник Р. Військова Управа та Українська Дивізія «Галичина». Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1990. 168 с.
17. Колісник Р. Останній постріл: роман; Еріка; коротка повість. Київ: Ярославів Вал, 2011. 320 с.
18. Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у військовій управі «Галичина» в 1943-1945 роках. Торонто - Нью-Йорк: Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1978. 352 с.
19. Крочак Т. Витяги з щоденника 1941-1943 // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 43-104.
20. Лазурко Р. На шляхах Європи. Спогади. Чикаго: Видавництво Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1971. 368 с.
21. Малій К. Організування і дії Північної Групи ДУН-у // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 105-112.
22. Мельничук Г. І я піднімав Червону Калину. Спомин дивізійника. Додаток до серії книг «За тебе, свята Україно». Книга четверта. Чернівці: Букрек, 2008. 210 с.
23. Муха Л. З Австрії на Колиму. Львів: Ліга-Прес, 2010. 196 с.
24. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто: Видавництво Українська Книжка, 1985. 187 с.
25. Пісні, що Дивізія співала / Підгот. О. Слупчинський. Нью-Йорк: б.в., 2003. 46 с.
26. Побігущий Є. Дружини Українських Націоналістів на Білорусі // Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках. Б.м.: Наша Книгозбірня, 1953. С. 9-42.
27. Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Мюнхен-Лондон: Накладом автора й Об'єднання бувших Вояків Українців у Великій Британії, 1982. 239 с.
28. Пономаренко Р. Вишкіл капеланів дивізії військ СС «Галичина» в Зеннгаїмі та їх служба у дивізії (1943-1945 рр.) // Історико-культурні студії. Випуск 5, № 1. С. 35-42.
29. Пономаренко Р. О. Бойова група «Байерсдорф». Тернопіль: Мандрівець, 2016. 104 с.
30. Пономаренко Р. О. Галицькі добровольчі полки СС. 1943-1944. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 264 с.
31. Пономаренко Р. О. Українські вікінги: українці в дивізії СС «Вікінг». Липень-листопад 1944 року. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 216 с.
32. Пономаренко Р. О. Українські юнкершафти: підготовка українського офіцерського корпусу у військах СС і їхня служба в дивізії «Галичина». Тернопіль: Мандрівець, 2020. 352 с.
33. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад. Мюнхен: Logos GmbH, 1983. 228 с.
34. Українська дивізія «Галичина»; Історико-публіцистичний збірник. Упоряд. М. Слабошпицький. Київ: Ярославів Вал, 2004. 232 с.
35. Українська Національна Армія. Матеріали до історії: збірник статей / Упорядкування Р. Колісника. Київ: Ярославів Вал, 2013. 232 с.
36. Феркуняк Д. Спомини з життя в Дивізії «Галичина» і в полоні 1943-1947. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 82.
37. Фостун С. Шляхами смерті (Повість з часів II світової війни). Буенос-Айрес: Видавництво Юліана Середяка, 1976. 194 с.
38. Шандрук П. Сила доблесті. Переклад з англ. М. Б. Бурмитренка. Київ: Вища школа, 1999. 240 с.

References

1. Bagrjanyj I. Ognenne kolo. Povist' pro tragediju pid Brodamy. B.m.: Vydavnyctvo «Ukrai'ns'ki Visti», 1953. 204.
2. Boljanovs'kyj A. Dyvizija «Galychyna». Istorija. L'viv: Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha, 2000. 528 s.
3. Boljanovs'kyj A. Ukrai'ns'ki vijs'kovi formuvannja v zbrojnyh sylah Nimechchyny (1939-1945). L'viv: L'vivs'kyj nacional'nyj universytet im. Ivana Franka, 2003. 686 s.
4. Brody. Zbirnyk stattej i narysiv / Za red. O. Lysjaka. Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1951. 164 s.
5. Veryga V. Dorogamy Drugoi' svitovoi' vijny. Toronto: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1981. 259 s.

6. Veryga V. Za Ridnyj Kraj, za narid svij, abo Hto taki dyvizijnyky? Kyi'v: Vydavnyctvo imeni Oleny Teligy, 2006. 284 s.
7. Vysoc'kyj R. Spogady dyvizijnyka. Chikago: Zhovkivs'ka drukarnja vydavnyctva otciv Vasyl'ijan «Misioner», 1994. 176 s.
8. Gajke V.-D. Ukrai'ns'ka dyvizija «Galychyna». Istorija formuvannja i bojovyh dij u 1943-45 rokah. Toronto - Paryzh - Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1970. 278 s.
9. Grycak P. Vezhi i kulemetry (Spogady z Dyvizii' i bol'shevc'kogo polonu). Mjunhen: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1959. 152 s.
10. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. 128 s.
11. Jevtushok O. Chornyj soldatyk. Ternopil': Bogdan, 2019. 232 s.
12. Zagachevs'kyj Je. Spogady frontovyka: Odyseja sirogo «koljaboranta». Ternopil': Mandrivec', 2019. 256 s.
13. Kal'ba M. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv. Detroit: Vydannnja Druzhyn Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv (DUN), 1992. 143 s.
14. Kal'ba M. Nahtig'al' v zapytannjah i vidpovidjah. L'viv: Galyc'ka vydavnycha spilka, 2008. 80 s.
15. Kecun V. Spomyny Dyvizijnyka. Adelai'da: Nasha Gromada, 2013. 95 s.
16. Kolisnyk R. Vijs'kova Uprava ta Ukrai'ns'ka Dyvizija «Galychyna». Toronto: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, 1990. 168 s.
17. Kolisnyk R. Ostannij postril: roman; Erika; korotka povist'. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2011. 320 s.
18. Krohmaljuk R. Zagrava na Shodi. Spogady j dokumenty z praci u vjs'kovij upravi «Galychyna» v 1943-1945 rokah. Toronto - N'ju-Jork: Nakladom Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1978. 352 s.
19. Krochak T. Vytjagy z shhodennyka 1941-1943 // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 43-104.
20. Lazaruko R. Na shljahah Evropy. Spogady. Chikag'o: Vydavnyctvo Bratstva kol. Vojakiv 1-oi' UD UNA, 1971. 368 s.
21. Malyj K. Organizuvannja i dii' Pivnichnoi' Grupy DUN-u // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 105-112.
22. Mel'nychuk G. I ja pidnimav Chervonu Kalynu. Spomyn dyvizijnyka. Dodatok do serii' knyg «Za tebe, svjata Ukrai'no». Knyga chetverta. Chernivci: Bukrek, 2008. 210 s.
23. Muha L. Z Avstrij' na Kolymu. L'viv: Liga-Pres, 2010. 196 s.
24. Nagajevs'kyj I. Spogady pol'ovogo duhivnyka. Toronto: Vydavnyctvo Ukrai'ns'ka Knyzhka, 1985. 187 s.
25. Pisni, shho Dyvizija spivala / Pidgot. O. Slupchyns'kyj. N'ju-Jork: b.v., 2003. 46 s.
26. Pobigushhyj Je. Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv na Bilorusi // Druzhyny Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv u 1941-1942 rokah. B.m.: Nasha Knygozbirnja, 1953. S. 9-42.
27. Pobigushhyj-Ren Je. Mozai'ka moi'h spomyniv. Mjunhen-London: Nakladom avtora j Ob'jednannja buvshyh Vojakiv Ukrai'nciv u Velykij Brytanii', 1982. 239 s.
28. Ponomarenko R. Vyshkil kapelaniv dyvizii' vijs'k SS «Galychyna» v Zenngajmi ta i'h sluzhba u dyvizii' (1943-1945 rr.) // Istoryko-kul'turni studii'. Vypusk 5, № 1. S. 35-42.
29. Ponomarenko R. O. Bojova grupa «Bajjersdorf». Ternopil': Mandrivec', 2016. 104 s.
30. Ponomarenko R. O. Galyc'ki dobrovol'chi polky SS. 1943-1944. Ternopil': Mandrivec', 2018. 264 s.
31. Ponomarenko R. O. Ukrai'ns'ki vikingy: ukrai'nci v dyvizii' SS «Viking». Lypen'-lystopad 1944 roku. Ternopil': Mandrivec', 2018. 216 s.
32. Ponomarenko R. O. Ukrai'ns'ki junkershafty: pidgotovka ukrai'ns'kogo officers'kogo korpusu u vijs'kah SS i i'hnja sluzhba v dyvizii' «Galychyna». Ternopil': Mandrivec', 2020. 352 s.
33. Tatars'kyj V. Pid chotyryma praporamy. Spogad. Mjunhen: Logos GmbH, 1983. 228 c.
34. Ukrai'ns'ka dyvizija «Galychyna»; Istoryko-publicystychnyj zbirnyk. Uporjad. M. Slaboshpyc'kyj. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2004. 232 s.
35. Ukrai'ns'ka Nacional'na Armija. Materijaly do istorii': zbirnyk statej / Uporjadkuvannja R. Kolisnyka. Kyi'v: Jaroslaviv Val, 2013. 232 s.
36. Ferkunjak D. Spomyny z zhyttja v Dyvizii' «Galychyna» i v poloni 1943-1947. Ivano-Frankivs'k: Lileja-NV, 2003. 82.
37. Fostun S. Shljahamy smerty (Povist' z chasiv II svitovoi' vijny). Buenos-Ajres: Vydavnyctvo Julijana Seredjaka, 1976. 194 s.
38. Shandruk P. Sylja doblesti. Pereklad z angl. M. B. Burmytrenka. Kyi'v: Vyshha shkola, 1999. 240 s.

Vovk O. V.

PhD (History), Associate Professor of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after Makarenko (Ukraine). ORCID: 0000-0001-7071-8964.

MEMOIRS OF MEMBERS OF UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS IN THE GERMAN ARMED FORCES AS A SOURCE FOR STUDYING THE DAILY LIVES OF SOLDIERS OF WORLD WAR II

The article deals with how the memoirs highlight the peculiarities of everyday life of Ukrainian servicemen who were members of Ukrainian military formations in the German armed forces during the Second World War. Ukrainian combatants published a large number of memoirs, which highlighted the reasons that led them to combine their own destiny with service to a foreign country, described the social and construction conditions in which they found themselves, relations between soldiers, the attitude of Germans to Ukrainians, hopes for future Ukrainian revival. . These memoirs are an important source for studying the daily lives of soldiers during World War II. Although the issue of everyday life of Ukrainian soldiers was considered in the works of researchers, it is of secondary importance. Because of this, there is a problem of a more detailed study of the daily life of soldiers who found themselves in various formations of the German armed forces during World War II, and whose activities were not criminalized by the international community. Significant factual material on this issue provides an analysis of the memories of Ukrainian combatants.

The publication provides a critical analysis of the memoirs of P. Hrytsak, M. Kalba, V. Ketsun, R. Kolisnyk, T. Krochak, R. Lazurko, K. Malyi, I. Nahaievskiyi, E. Pobihushchyi and others. It was found that the memoirs cover in detail the domestic aspects of the service (military training, leisure, material support, cultural life, morale and mood of the soldiers), relations with the German personnel of the units. The authors' memoirs contain numerous descriptions of the daily life of soldiers during military training, redeployment and participation in hostilities. Eyewitnesses described the soldiers' equipment, the content of the instructors' lectures and talks, the arrangement and plan of the camp, the relations between the Ukrainians and the relations with the Germans, and the peculiarities of the soldiers' leisure. It is important to describe the transformation of the mood of the Ukrainian soldiers of the Division "Galicia". These sentiments transformed from optimistic to a complete loss of confidence and growing dislike for German uniforms. Studies of this historical issue indicate that the authors of the memoirs describe the predominantly superior attitude of German personnel towards Ukrainians. It is investigated how the memoirs provide information about relations with the local population in the areas where the Ukrainian units were located. The publication highlights how the memoirs characterize the role of the church and priests in the life of Ukrainian units, which consisted not only in the religious and spiritual care of soldiers, but also in everyday life.

Key words: World War II, servicemen, everyday life, memoirs, historical source.

Отримано 19.05.2021

УДК (UDC) 94(477)“1941/1943”

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2021.58.5>

НЕСТЕРЕНКО В. А.

ТЕМА ДІЙ НІМЕЦЬКИХ ПІДВОДНИХ ЧОВНІВ В ПРЕСІ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ (на матеріалах “СУМСЬКОГО ВІСНИКА” 1941-1943 рр.)

У статті аналізуються матеріали газети «Сумський вісник», що видавалася в період німецької окупації у м. Суми, присвячені діям німецьких підводних човнів. Мета публікації полягає в тому, щоб показати використання німецькою пропагандою даної теми для впливу на українське населення через місцеву пресу.

Автор приходить до висновку, що газети у той час були найбільш поширеною й досить ефективною формою пропаганди на окупованих територіях СРСР й України, порівняно, наприклад, із радіо та кіно, оскільки дозволяли охопити значну частину міського й сільського населення. Найбільше уваги діям німецьких підводних човнів пропаганда приділяла з лютого по вересень 1942 р. у зв'язку з їх успішними діями біля східного узбережжя Північної Америки. Інформація подавалася досить оперативно і, в цілому, відповідала дійсності. Саме преса, порівняно з іншими засобами пропаганди, охоплювала значно більшу аудиторію.

Ключові слова: пропаганда, німецькі підводні човни, преса, «Сумський вісник».

Пропаганда завжди була невід'ємною частиною війни. Її складовою завжди були возвеличення успіхів й «героїзація» дій своїх військових. Приклад окремих особистостей й окремих підрозділів мав надихати маси до самопожертви в ім'я ідеї, за ради якої велася «справедлива» війна. Особливо важливим це стало у ХХ ст., коли армії стали масовими, а війни тотальними.

Питання пропаганди, в тій чи іншій мірі, торкалися у своїх працях В. І. Дашичев [18], М. Михайлюк [59], Р. Сесіл [1], К. Беркгоф [7], В. Косик [56], В. О. Шайкан [75], М. В. Коваль [55], А. В. Скоробогатов [67], Д. М. Титаренко [72], В. А. Нестеренко [8]. Важливе місце у висвітленні дій підводних сил Німеччини в роки другої світової війни й співставлення даних, що подавалися у засобах пропаганди, має праця Карла Деніца [54].

Мета даної публікації - показати використання німецькою пропагандою дій підводних човнів крігсмаріне для впливу на українське населення через місцеву пресу, на прикладі газети «Сумський вісник».

У 1938 р. А. Гітлер видав директиву, яка визначала взаємодію Міністерства пропаганди й Верховного командування вермахту (ОКВ). З початком війни з СРСР до цієї роботи було підключене міністерство у справах східних окупованих областей А. Розенберга. У складі усіх трьох відомств були створені відділи пропаганди. У зоні ведення бойових дій створювалися роти пропаганди. В Україні їх діяльністю керував відділ пропаганди «U» (Україна), створений при штабі командувача оперативним тиловим районом групи армій «Південь». Він забезпечував функціонування й контроль місцевої

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний університет (Україна). ORCID: 0000-0002-0469-3671.

преси, радіо, кінотеатрів й т.п. в областях, які перебували під управлінням військової адміністрації - військова зона України (Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Донецька області).

Найважливішим засобом пропаганди у той час, який міг охопити значні маси міського й сільського населення, була преса. В областях військової зони України виходило кілька десятків газет, які можна поділити на районні та міські. В Сумській області виходили: «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Новий час» (Шостка), «Голос Охтирки» (Охтирка), «Путівлянин» (Путівль), «Лебединський вісник» (Лебедин), «Сумський вісник» (Суми). Вони видавалися з дозволу комендатур міськими і районними управами з використанням технічної бази радянських видань. В якості редакторів й авторів значної кількості матеріалів залучалися представники місцевої інтелігенції.

Розглянемо структуру подачі матеріалів на прикладі газети «Сумський вісник». Пересічно газета виходила двічі на тиждень й складалася з чотирьох аркушів. Перший, другий й у значній мірі третій аркуші містили матеріали загальнополітичного характеру: хід військових дій на різних театрах війни, зовнішньополітичні події, діяльність А. Гітлера й різних німецьких установ, визначні події й свята тощо. Ці матеріали формувалися централізовано, згаданими вище німецькими установами. Частково третій й четвертий - переважно про місцеве життя, діяльність місцевих органів влади, оголошення.

Важливе місце відводилося ходу бойових дій. Серед іншого, висвітлювалися й дії німецьких підводних човнів. Війна велася вже два роки. У війні на морі проти Великобританії, як відомо, важливе місце відводилося саме підводним човнам. Вони мали забезпечити блокаду британських островів шляхом знищення торгового флоту. У початковий період війни німецькі підводники добилися вражаючих успіхів. Це активно використовувала пропаганда. Тому, коли почалася війна з СРСР сюжети про підводну війну з'явилися і на шпальтах газет, що виходили на окупованій території.

Інформація про дії німецьких підводних човнів на сторінках «Сумського вісника» з'явилася у першому номері газети від 19 жовтня 1941 р. Як на той час вона була досить оперативною. Подане «Зведення Головного командування германських озброєних сил» за 15-17 жовтня того ж року. Подібні «зведення» пересічно за триденний період були постійною рубрикою. Так, за 15 жовтня повідомлялося про потоплення біля входу в Гібралтар підводним човном англійського морського «винищувача» (есмінця - авт.) [21]. У наступному числі від 22 жовтня подане зведення за 18-20 жовтня. У ньому під 18 жовтня серед іншого згадано, що «міцно охороняємий караван судів», який йшов з Північної Америки був атакований німецькими підводними човнами «після його вступу у зону блокади» й потоплено 10 торгових кораблів, з яких 3 танкери, «тоннажем в 6000 тонн». Нижче додано про потоплення німецьким підводним човном конвойного судна біля Гібралтару [22]. Не зрозуміло, останнє - це нова інформація, чи повтор з попереднього номера. У зведенні за 21 жовтня, вміщеному номері газети від 26 жовтня, повідомлялося про потоплення підводними човнами в Атлантичному океані 7 рокожих торгівельних пароплавів загальним тоннажем 38200 брутто-тонн

(далі - бр.-тн.) та пошкодження торпедою великого китобойного судна «Свенд-Файн». За 23 жовтня - про потоплення 4 суден на 32 тис. бр.-тн. [23].

У номері газети від 5 листопада подано зведення за 31 жовтня - 3 листопада 1941 р. Розповідалося, що «в боротьбі проти британського постачального пароплавства» підводні човни потопили 6 торгових кораблів тоннажем 27 тис. бруто-тонн, «одного винищувача і два конвойних судна» й пошкоджено торпедою «британську канонерську лодку». Під «винищувачем» вочевидь мався на увазі есмінець. За друге листопада наводяться узагальнені цифри втрат тоннажу британського флоту у жовтні 1941 р.: морськими й повітряними силами знищено 441300 бр.-тн., з яких 255200 - підводними човнами [24]. У зведенні за 4 листопада 1941 р. повідомлялося про знищення в Атлантичному океані підводними човнами 11 ворожих кораблів загальним тоннажем 53 тис. бр.-тн. й про пошкодження торпедами ще трьох й «винищувача» [25]. З 8 листопада - в Атлантиці потоплено 4 торгові кораблі тоннажем 28 тис. бр.-тн. [26].

У зведенні за 15-18 листопада 1941 р. детальніше розповідалося про успіхи окремих командирів. За 15 листопада: у західному районі Середземного моря «два підводні човни під командуванням капітан-лейтенантів Решке і Гогенбергера потопили авіаносець «Аркроял» і так тяжко пошкодили бойове судно «Малайя», що ворог був змушений вести його на буксирі у порт Гібралтара. За 18 листопада: в Північній частині Атлантичного та в Північному Льодовитому океанах підводними човнами потоплено чотири «озброєних ворожих пароплави, загальною водомісткістю 21000 тонн, а також одно конвойне судно» [27]. Сьогодні цю інформацію можна перевірити. Дійсно, 13 листопада 1941 р. британський авіаносець «Арк Ройял» був торпедований й затонув німецькою субмариною U-81 типу VIIC під командуванням капітан-лейтенанта Фрідріха Гуггенбергера (нім. Friedrich Guggenberger), який був досвідченим підводником й у грудні того ж року А. Гітлер нагородив його Лицарським хрестом Залізного хреста [58]. В атаці приймала участь й однотипна U-205 капітан-лейтенанта Франца-Георга Решке й спочатку вдалу атаку на авіаносець приписували йому. Потім розібралися. Ймовірно, саме тому в пропагандистських матеріалах по «гарячих слідах» сказано про атаку двох субмарин [64].

У зведенні за 26 листопада 1941 р. також згадуються капітан-лейтенанти фон-Кізенгаузен й Моор. Перший пошкодив торпедою «британське бойове судно», останній «потопив в Атлантичному океані британський крейсер важкого класу» [28]. Ганс Дидрих фон Тизенгаузен (нім. Hans Diedrich von Tiesenhausen), командир U-331 25 листопада 1941 р. потопив у районі Тобрука (Північна Африка) англійський лінійний корабель «Бархем», 27 січня 1942 р. нагороджений Лицарським хрестом [71]. Можливо, на момент публікації результати його атаки ще не були до кінця з'ясовані. Пізніше, у «Зведенні» від 27 січня 1942 р., уточнювалося, що «це був лінкор «Баргам», який затонув від трьох влучань торпедою» [31]. Йоганн Мор (нім. Johann Mohr) також був досвідченим підводником й 24 листопада 1941 р. в Центральній Атлантиці потопив англійський легкий крейсер «Дьонедін», 27 березня 1942 р. став кавалером Лицарського хреста [53]. У повідомленні крейсер помилково був віднесений до «важкого класу».

У зведенні за 12 грудня 1941 р. повідомлялося про потоплення підводними човнами в Атлантиці 4 британських кораблів, серед яких був танкер, загальним тоннажем 27700 бр.-тн. [29]. За 16 грудня - про атаку підводного човна під командуванням капітан-лейтенанта Паульсена в Середземному морі, неподалік Олександрії, з'єднання британських крейсерів й потоплення одного з них [30]. Британський легкий крейсер «Галатя» близько опівночі 14/15 грудня 1941 р. був потоплений німецькою субмариною U-557 капітан-лейтенанта Оттокара Паульсена (нім. *Otto Kar Paul'sen*) [5]. Однак під час повернення на базу субмарину протаранив союзний італійський міноносець «Оріоне» біля о. Крит, весь екіпаж загинув. Цей підводний човен і його командир стали відомі завдяки книзі Геберта Вернера «Сталеві гроби» [13]. Про потоплення у Середземному морі неподалік Олександрії британського крейсера класу «Неандер» підводним човном під командуванням капітан-лейтенанта Гейвера повідомлялося у зведенні за 19 грудня 1941 р. [32] Підтвердження цьому знайти не вдалося.

Протягом 1942-1943 рр. інформація про дії німецьких субмарин з'являлася на сторінках газети щотижня. За підрахунками автора, у 1942 р. - 73 рази, у 1943 р. - 35 (у лютому газета виходила з перервами у зв'язку з наступом Червоної армії й припинила виходити у серпні - звільнення міста). Зупинимось на деяких з них.

У «Зведенні» за 4 січня 1942 р. повідомлялося, що за грудень 1941 р. було потоплено 74 британських торговельних суден загальною місткістю 257200 бр.-тн., з яких підводними човнами - 115700 бр.-тн. [33]. За 5 січня того ж року - про потоплення в Атлантичному океані одного пароплава, а в Середземному морі - чотирьох пароплавів, у тому числі одного танкера на 20000 бр.-тн. [34]. За 12 січня - про потоплення підводними човнами в Атлантиці британського «винищувача» (есмінця), а за 14-те - про потоплення чотирьох торговельних суден в Атлантиці, які йшли в складі конвою, підводним човном під командою капітан-лейтенанта Люка [35].

У грудні 1941 р. США вступили у війну. У зв'язку з цим німецькі підводні сили розпочали операцію «Паукеншлаг» біля їх атлантичного узбережжя. Американці до цього були не готові і їх втрати були значними [54, с. 99-100]. 24 січня 1942 р. у «Зведенні» повідомлялося, що німецькі підводні човни під час «першого наступу в північно-американських водах» біля берегів потопили 18 торговельних пароплавів місткістю 125000 бр.-тн., пошкодили один пароплав і дозорне судно торпедами. Особливо у цій операції відзначився підводний човен капітан-лейтенанта Гардекена, який потопив біля Нью-Йорка 8 суден, з яких 3 танкери, місткістю 53000 бр.-тн. [36]. Ці дані підтверджує К. Деніц. Він вказує, що це човен «U-123» й наводить цитату його командира з «Журналу бойових дій» [54, с. 98-99]. Вдалося знайти інформацію, що це був човен типу «IXB» і дійсно командував ним у цей період Рейнхард Хардеген (*Reinhard Hardegen*), який за ці успішні дії був нагороджений «Лицарським хрестом», а наприкінці квітня того ж 1942 р. - ще й «Дубовим листям» до нього [9]. 27 січня повідомлялося, що в західній частині Атлантичного океану з 24 січня знищено підводними човнами вже 30 пароплавів місткістю 228000 бр.-тн. [37]. 30 січня - про знищення ще 13 торгових кораблів біля північноамериканських і канадських берегів місткістю

74000 бр.-тн. Відзначився підводний човен корвет-капітана Гана [38]. 2 лютого - про потоплення німецькими підводними човнами біля берегів Канади «внищувача» (ймовірно, есмінця), західніше Гібралтара - корвета, біля узбережжя Кіренаїки і біля Мурманська - по одному дозорному судну [39]. 5 лютого - про знищення біля східного узбережжя Америки 6 торговельних суден місткістю 47000 бр.-тн., з яких один пароплав з рудою місткістю 15000 бр.-тн. Крім того, повідомлялося про атаку підводними човнами британського конвою біля Соллума з ймовірністю потоплення «одного британського внищувача» [40]. 7 лютого - про знищення біля східного узбережжя Америки ще 6 ворожих торговельних суден місткістю 38000 бр.-тн. і що при цьому особливо відзначився підводний човен капітан-лейтенанта Раша (Hermann Rasch) [41; 4]. 21 лютого розповідалося, що «в Караїбському морі один з наших підводних човнів вдерся в бухту Парія на захід від Тринідаду і потопив 2 кораблі, в тому числі одного танкера». А у «Зведенні» за 22 лютого - про потоплення в Атлантичному океані німецькими підводними човнами 17 кораблів тоннажністю 102000 бр.-тн. і підсумовувалося, що «кількість кораблів, знищених біля американських берегів зростає до 80, тоннажністю 532500 брутто-тонн» [42]. 26 лютого - про атаку німецькими підводними човнами каравану в середній Атлантиці й потоплення 7 кораблів, 2 з яких були танкерами, й пошкодження ще 6 великих кораблів [43]. Це повідомлення виділено жирним шрифтом.

У «Звідомленні» від 2 березня 1942 р. підсумовано, що у лютому підводні човни потопили 66 кораблів місткістю 448400 бр.-тн. і ще 44 важко пошкодили [44]. Це повідомлення також виділено. 12 березня, також жирним шрифтом, повідомлялося про нові успіхи німецьких підводних човнів у північно-американських водах: було потоплено 17 торговельних кораблів на 102000 бр.-тн., «великого вартового корабля й внищувача підводних човнів» [45]. Слід відмітити, що у цьому числі газети «звідомлення» розміщені не на першій сторінці, як це було до цього, а на другій. 18 березня - про потоплення у тому ж районі океану 5 торгових кораблів місткістю 41000 бр.-тн. Особливо відзначився підводний човен капітан-лейтенанта Бротьєна [46]. Загалом прізвища успішних командирів-підводників часто фігурують у матеріалах пропаганди: 21 березня - корвет-капітан Поске [47] (Ханс-Георг Фридрих «Fritz» Poske [73]), 24-го - капітан-лейтенант Моор [48] (Johann Mohr [6]), 30-го - обер-лейтенант Дігтес [49], 8 квітня - корвет-капітан Мертен [50] (Karl-Friedrich Merten [60]). 11 квітня 1942 р. коротко розповідалося про капітан-лейтенанта Таппа, який відзначився в операціях біля берегів Америки і на його «рахунку» значився 31 потоплений корабель місткістю 208000 бр.-тн., а також один внищувач і вартовий човен [51] (Erich Topp [19]).

У номері «Сумського вісника» від 17 квітня перша сторінка починалася із заголовку «Нові успіхи німецьких підводних човнів. Знову потоплено 12 американських кораблів». Нижче у повідомленні «Зі ставки фюрера, 14 квітня 1942 р.» розповідалося про атаку німецьких підводних човнів каравану, який йшов з Мурманська, й потоплення 2 американських транспотрів; про потоплення в Атлантиці 12 ворожих кораблів, з яких 7 великих танкерів. При цьому «особливо відзначилися підводні човни під командою капітан-лейтенанта Гардегена і обер-лейтенанта Лассена» [52] (Reinhard Hardegen

[65], Georg Fritz Christian Lassen [17]). У номері від 24 квітня на першій сторінці також вміщений заголовок «Німецькі підводні човни знову потопили біля східних берегів США і в Караїбському морі 18 ворожих кораблів». У самому повідомленні «зі ставки фюрера від 20 квітня» розповідалося про дії німецьких підводників у Середземному морі, а також у вищезазначених районах Атлантики, де особливо відзначився капітан-лейтенант Мюцельбург [62] (Rolf Mutzelburg [10]). У номері газети від 6 травня у заголовок винесено результати бойової діяльності німецьких військових моряків за квітень: «Німецька флотія підводить славетний квітневий підсумок - постачальне пароплавання Великобританії США втратило 104 торговельних кораблі, місткістю в 585500 бр.-тонн». Нижче в статті жирним виділена інформація про те, що 76 кораблів місткістю 548800 бр.-тн. потоплено підводними човнами [61].

Таким чином, успішні операції німецьких субмарин у перші місяці 1942 р. призвели до певних змін у пропаганді. На сюжетах про їх дії стали акцентувати увагу спочатку шляхом виділення у тексті жирним шрифтом, потім через заголовки. Також відбулося розширення обсягу матеріалів про них, зі згадками прізвищ найбільш вдалих командирів - персоніфікована героїзація. Пізніше, поряд з виділенням у загальній інформації, з'являються окремі статті й ілюстративний матеріал у формі фотографій та карикатур.

У номері від 10 травня 1942 р., крім вже традиційного бравурного заголовка про знищення 22 торговельних кораблів, вперше вміщене фото з підписом: «Підводний човен після переможного походу повертається на свою базу» [63] (Мал. 1).

В газеті від 17 травня того ж року, крім звичайних повідомлень про успішні атаки німецьких субмарин на каравани противників, вміщена тематична стаття: «Крик з Вашингтону: «Знищуйте підводні човни!»» У ній наведена цитата зі статті колишнього начальника морських сил США адмірала Штарка в газеті «Дейлі Мейль» про те, що для союзників підводні човни - це небезпека номер один [57]. У номері від 27 травня вміщено відразу дві публікації на цю тематику. У першій - «Нові перемоги німецьких підводних човнів» - наводиться статистика про потоплення 23 кораблів в американських водах й про проникнення німецького підводного човна через затоку Св. Лаврентія до ріки Св. Лаврентія. У другій - «Небезпека німецьких підводних човнів» - знову повторюються висловлювання американського адмірала Штарка й додані слова фюрера з останньої промови в Рейстазі про зростання чисельності підводних човнів у Німеччині. Вгорі над цими матеріалами вміщено фото з написом: «Німеччина шанує своїх героїв. Капітан-лейтенант Леман-Віллендрок, один із найвидатніших командирів німецьких підводних човнів, у робітників, які працюють на будівництві підводних човнів» [70, 1942, 2 травня] (Мал. 2).

У номері «Сумського вісника» від 5 червня 1942 р. на першій сторінці вміщено заголовок «Німецька військова, морська і повітряна флотія в травні потопили 177 ворожих кораблів, містотою 924.000 бр.-тонн, а також важко пошкодили 66 кораблів». Нижче, в матеріалі публікації, ці цифри повторено й уточнено, що в цих успіхах особливо відзначилися підводні човни, які потопили 140 кораблів на 767400 бр.-тонн, а в операціях біля американського

берега - особливо човен під командою капітан-лейтенанта Вінтера (Werner Winter [11]). Також вміщено фото (Мал. 3) [70, 1942, 5 червня].

У номері за 12 червня того ж року вміщена карикатура на цю тему з написом: «Черчілль Рузвельту: чим більше потоплено кораблів, тим вище підіймається вода...» (Мал. 4) [70, 1942, 12 червня].

17 червня на другій сторінці газети вгорі подано замітку під заголовком «На перше червня потоплено 17,78 мільйона бр.-тонн». Це загальні цифри втрат англо-американського торговельного флоту, за підрахунками німців, від початку війни до 1 червня 1942 р. Вказано також, що біля берегів Північної Америки на 1 червня підводні човни потопили 350 ворожих кораблів на 2237000 бр.-тн. [70, 1942, 17 червня]. Однак автори матеріалів мабуть зрозуміли, що для більшості населення окупованих областей не пов'язаного з морем ці цифри і поняття незнайомі. Тому в «Сумському віснику» на четвертій сторінці у рубриці «Словник сучасних подій» була вміщена стаття «Що таке бруто-реєстрова тонна?», в якій на прикладах пояснювалося скільки і якого вантажу може перевозити пароплав на 10000 бр.-тн. [70, 1942, 28 червня].

12 липня 1942 р. в газеті на другій сторінці була вміщена ще одна карикатура з написом: «Кошмарні сни Рузвельта й Черчіля. Щораз частіше затоплювання німецькими підводними човнами торговельних кораблів на Атлантийському Океані й навіть під східними берегами Америки так налякало обох воєнних під'юджувачів, що лежать тут укупі на одному ліжку, що вони іноді мають справжні кошмари» (Мал. 5) [70, 1942, 12 липня]. 16 серпня - ще одна карикатура з написом: «Взаємно-протилежні напрямки. Крива потоплення військового тоннажу йде вгору, Черчілль і Рузвельт летять униз» (Мал. 6) [70, 1942, 16 серпня].

Однак з серпня 1942 р. увага до дій на морі почала відходити на другий план у зв'язку з розгортанням німецького наступу на Сталінград. Так, у числі від 2 вересня під великим заголовком «Німецькі війська знаходяться в 25 кілометрах від Сталінграда» вміщено підзаголовок «Підводні човни потопили 30 ворожих кораблів, містотою в 181.000 бр.-тонн» [70, 1942, 2 вересня]. У номері від 11 вересня на другій сторінці - коротка стаття «Товари припливають до берегів Фльориди», в якій розповідалося про потоплення підводними човнами чотирьох кораблів біля узбережжя цього американського штату. Над статтею подано фотографію з написом: «На нашій світлині показано бетоновий бункер для німецьких підводних човнів на узбережжі каналу» (Мал. 7) [70, 1942, 11 вересня].

13 вересня газета вийшла зі статтею на дві колонки на другій сторінці, в якій розповідалося про переваги підводних човнів Німеччини часів Другої світової війни порівняно з часами Першої світової. Вказано, що вони стали більшими, технічно досконалішими, що забезпечило їм дальність плавання, міцнішими за рахунок зварного корпусу, отримали торпеди більшого калібру. Публікація мала на меті пояснити успіхи їх дій й завершувалася пропагандистським штампом: «Черчілль та Рузвельт щоденно почувають на собі наслідки цих із зовнішнього боку так мало змінених підводних човнів» [66]. У ще одному вересневому номері, від 23 числа, інформація про дії підводників знову винесена у заголовок на першу сторінку газети. Нижче у

двох «надзвичайних повідомленнях» подана інформація про потоплення ними 19 вересня біля західних берегів Америки і в затоці Св. Лаврентія 19 ворожих кораблів, одного буксирного пароплава і про пошкодження ще трьох, а 20 вересня - потоплення 5 кораблів і пошкодження двох есмінців [68]. Подібна публікація вміщена і 30 вересня 1942 р. У ній досить детально розповідається про атаку каравану в північній Атлантиці, а також потоплення кораблів біля берегів Африки й Америки [15]. 4 жовтня газета у передовій статі наводила загальні данні про втрати британського й американського флотів за вересень 1942 р. Зокрема, на рахунок підводних човнів віднесено потоплення 126 кораблів на 769200 бр.-тн. і вказано, що перевищено «рекордну травневу цифру» [12]. В номерах за жовтень-грудень інформація про успіхи підводного флоту Німеччини знову подавалася, як правило, на першій сторінці як головна серед інших військових подій. Так, 22 листопада повідомлялося про потоплення в Атлантиці 20 листопада 23 кораблів. Також за кілька місяців вперше названо ім'я найбільш успішного командира - капітана-лейтенанта Шнайдера (Herbert Schneider [3]) [14]. При цьому, як і раніше, про втрати власних човнів не згадувалося.

На початку 1943 р. увага пропаганди була зосереджена переважно на подіях під Сталінградом. Тому повідомлення про дії підводників відходять на другий план. У номері від 17 січня лише на третій сторінці газети подана діаграма втрат союзників з написом: «Крива смерти спільників (вгорі). Діаграма показує втрати ворожого корабельного тоннажу, потопленого німецькими підводними човнами з січня по листопад 1942 року (внизу)» (Мал. 8) [70, 1943, 17 січня]. 20 січня, знову на третій сторінці, вміщена стаття і мапа з написом: «Шлях навколо Африки (вгорі). Операц. терен німецьк. і япон. підвод. човнів (внизу)» (Мал. 9) [70, 1943, 20 січня].

27 січня, на другій сторінці, була вміщена карикатура з написом: «Валка кораблів. Вантаж на борту! Чого ми чекаємо ще, Джимм!? Лоцмана!..» (Мал. 10) [70, 1943, 27 січня].

На початку лютого 1943 р. традиційно підбито підсумки дій за попередній місяць. За січень, як сказано «не зважаючи на найтяжчі умови погоди», підводними човнами було потоплено 63 торгівельних кораблі на 408000 бр.-тн. і ще 10 торпедовано [70, 1943, 3 лютого]. Але в номерах за лютий-березень (газета виходила з перервами) пріоритет надавався подіям на Східному фронті, інформація й окремі невеликі статі про дії підводних човнів подавалися побіжно. Лише в номері від 28 березня вона знову була подана на першій сторінці під заголовком «Німецькі підводні човни вивели з ладу 32 ворожих кораблі на 204.000 бр.-тонн». Нижче, серед інших новин, переважно про військові в СРСР та Північній Африці, детальніше розповідалося про розгром каравану між Ньюфаундлендом й Англією [70, 1943, 28 березня].

В номері від 4 квітня 1943 р. названі дані про потоплені кораблі противників за березень: 149 суден на 926000 бр.-тн., з яких підводними човнами - 138 на 841600 бр.-тн. [20]. При цьому інформацію вміщено на першу сторінку й винесено у заголовок. Протягом квітня така форма подачі інформації на цю тематику домінувала.

Привертає увагу стаття вміщена наприкінці квітня того ж року на другій сторінці номера за підписом «В. Ган.» У ній розглянута тема долі потоплених кораблів (російською мовою, бо тоді газета виходила російською - авт.). Говориться, що більшість суден тоне, але не на значній глибині й пізніше їх можна підняти. Коротко розповідається про технологію підняття, а наприкінці - про те, що в майбутньому частина моря може стати сушею або люди висушать морське дно й «они будут поражаться подвигам, которые совершали народы в эту огромную, ужасную войну» [74].

У квітні «показники перемог» були значно скромнішими - 63 комерційних кораблі тонажністю у 423000, з яких на рахунку підводників на 415000 бр.-тн. і ще 18 торпедованих. При цьому вони потопили авіаносець, крейсер, три «винищувачі» та підводний човен супротивника. На другій сторінці номера вміщено фото з написом: «По приказу фюрера командующий германским морским флотом адмирал Дениц награждает капитана Гросси, командующего итальянской подводной лодкой, о героических действиях которой знает весь мир» (Мал. 11) [70, 1943, 5 мая]. Енцо Гроссі (Enzo Grossi) заявив про потоплення двох американських лінкорів у травні і жовтні 1942 р., але, як з'ясувалося після війни, це не відповідає дійсності [2].

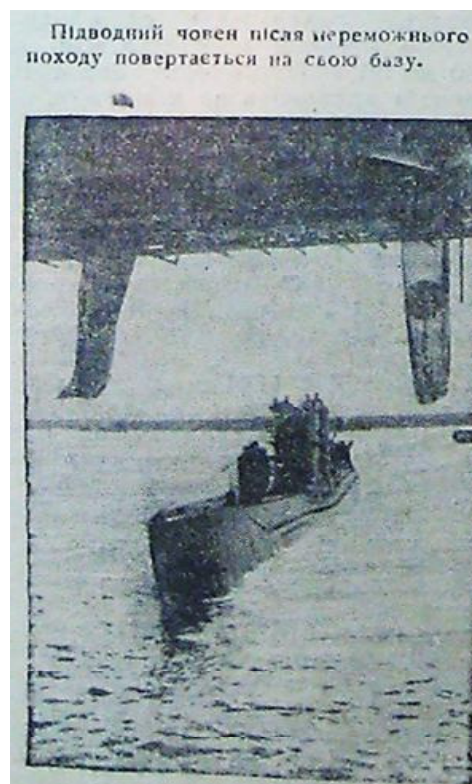
Загалом у номерах з травня по серпень інформація про підводну війну подавалася зазвичай без виділення серед хроніки бойових дій. 23 травня 1943 р. на другій сторінці була вміщена стаття «Страх перед подводной войной». У ній розповідалося про повернення підводного човна після 135-денного плавання, що подолав 40 тис. км шляху й потопив 11 пароплавів на 70000 бр.-тн. Вказано, що це стало можливим завдяки танкерам, які постачають підводні човни паливом в районах їх операцій. Основна ідея публікації у тому, що це «чудо-зброя», яка розбила усі військові плани «плутократів» [69].

У номері від 30 червня на другій сторінці була вміщена карикатура з написами: «Час квапить...» (вгорі) та «Агов, ребята, поспішайте, щоб німці не затоплювали більше, ніж ми можемо побудувати!» (внизу) (Мал. 12) [70, 1943, 30 червня]. У невеликій статті в липні тема про перевищення втрат торгового флоту союзників над будівництвом нових кораблів була розвинута. Вказано, що у травні британці й американці втратили 518000 бр.-тн. корабельного тоннажу, з яких 300000 - британці. У той час як на британських верфях було збудовано за цей час кораблів на 50 000 бр.-тн. [16]. При цьому не називалися обсяги будівництва на верфях США. До того ж ця стаття «губиться» на тлі інших матеріалів. На початку серпня серед іншого повідомлялося про потоплення підводними човнами в липні кораблів на 351.243 бр.-тн. та пошкодження торпедами ще на 30000. Але головною темою у повідомленнях зі «Ставки Фюрера» стали бої в районі Білгорода [7-, 1943, 4 серпня]. У номері від 15 серпня була вміщена карикатура з антисемітським змістом, напис: «Хаім та Ісак проміж себе: «Я маю гарний гешефт; одержавши гроші за консерви, я навантажив цеглу». «Але ж це з'сується!» «О, ні, друже! 95% за те, що цей корабель буде потоплений німецькими підводними човнами»» (Мал. 13) [70, 1943, 15 серпня].

Отже, газети у той час були найбільш поширеною й досить ефективною формою пропаганди на окупованих територіях СРСР й України, порівняно,

наприклад, із радіо та кіно, оскільки дозволяли охопити значну частину міського й сільського населення. Зведення про хід військових дій формувалися централізовано й не враховували специфіки сприйняття їх місцевим населенням. Вони були перевантажені цифровими й географічними даними, специфічними термінами. Лише у другій половині 1942 р. з'явилися статті, мапи й графіки, які мали на меті роз'яснити певні моменти підводної війни. Найбільше уваги діям німецьких підводних човнів пропаганда приділяла з лютого по вересень 1942 р. у зв'язку з їх успішними діями біля східного узбережжя Північної Америки. При цьому інформація на цю тему вміщувалася, як правило, на першій сторінці, вносилося у заголовок чи підзаголовок, в тексті виділялася жирним шрифтом. Інколи вміщувався ілюстративний матеріал у вигляді фото і карикатур. Останнє в тодішніх газетах було не частим явищем.

Інформація про підводну війну подавалася досить оперативно і, в цілому, відповідала дійсності. Крім втрат Британії і її союзників в окремих операціях, щомісяця вміщувалися узагальнені дані потопленого тоннажу. Не подавалися відомості про втрати Німеччиною підводних човнів, на відміну, наприклад, від втрат літаків. Згадки у зведеннях прізвищ командирів підводних човнів, без подання інформації про ці особистості, не давало ефекту «уособлення». Можливо, це мало компенсуватися іншими джерелами пропаганди, наприклад, випусками «Дойче вохеншау» під час сеансів у кінотеатрах. Але останні охоплювали, порівняно з газетами, значно меншу аудиторію.

Малюнок 1

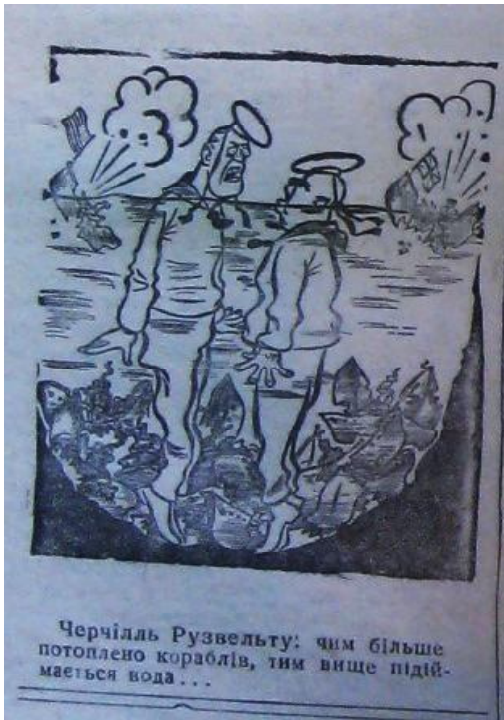

Німеччина шанує своїх героїв.
Капітан-лейтенант Леман-Віллендрок, один із найвидатніших командирів німецьких підводних човнів, у робітників, які працюють на будівництві підводних човнів.

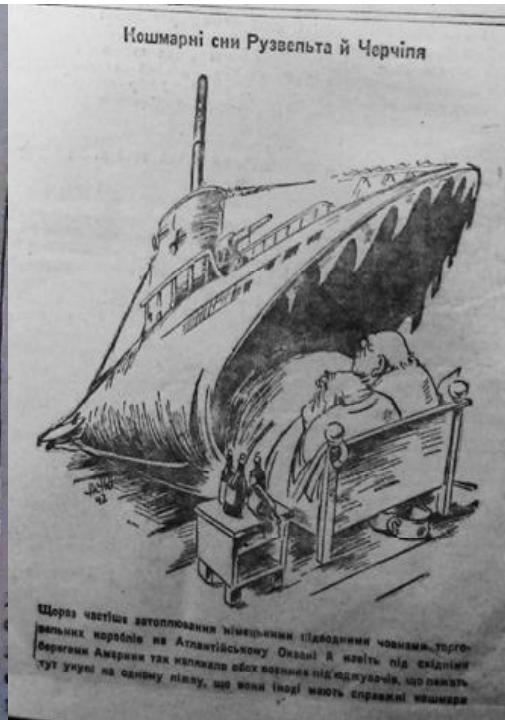
Малюнок 2

Малюнок 3

Малюнок 4

Малюнок 5

Малюнок 6

Малюнок 7

Малюнок 8

Малюнок 9

Малюнок 10

Малюнок 11

Малюнок 12

Малюнок 13

1. Cecil R. The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi ideology. 1973. 266 p.
2. Enzo Grossi / https://en.wikipedia.org/wiki/Enzo_Grossi
3. Herbert Schneider / <https://uboat.net/men/schneider.htm>
4. Hermann Rasch / <https://uboat.net/men/rasch.htm>
5. HMS Galatea (1934). URL: [https://wiki.wargaming.net/ru/Navy:HMS_Galatea_\(1934\)](https://wiki.wargaming.net/ru/Navy:HMS_Galatea_(1934))
6. Johann Mohr / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Johann_Mohr
7. Karel C. Berkhoff. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge, 2004. 480 p.
8. Nesterenko V. A. German Propaganda in the Military Zone of Ukraine in 1941-1943. // Propaganda in the World and Local Conflicts, 2016, Vol. (5), Is. 1, s. 30-37.
9. Reinhard Hardegen / <https://www.uboat.net/men/hardegen.htm>
10. Rolf Mutzelburg / <https://uboat.net/men/muetzelburg.htm>
11. Werner Winter / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Werner_Winter
12. Британсько-американське торговельне мореплавство за вересень втратило 1.011.700 брутто-тонн / Сумський вісник. 1942. 4 жовтня.
13. Вернер Г. Стальные гробы. Немецкие подводные лодки: секретные операции 1941-1945 гг. / Перевод с английского С. В. Лисогорского. М.: Центрполиграф, 2001. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=67616&p=1
14. Вороже мореплавство знову втратило 23 кораблі на 120.000 бр.-тн. / Сумський вісник. 1942. 22 листопада.
15. Вороже пароплавство знов втратило 14 кораблів, містотою в 104.000 бр.-тонн / Сумський вісник. 1942. 30 вересня.
16. Втрачають більше, ніж будують / Сумський вісник. 1943. 9 липня.
17. Георг Лассен / <https://uboat.net/men/lassen.htm>
18. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Документы и материалы. Т. 2 : Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи». 1941-1945 гг., М., 1973. 664 с.
19. Еріх Топп / <https://web.archive.org/web/20101120204123/http://www.uboat.net/men/topp.htm>
20. За березень німецької зброєю потоплено щонайменше 149 суден на 926.000 бр.-тн. / Сумський вісник. 1943. 4 квітня.
21. Зведення Головного командування германських озброєних сил // Сумський вісник.

52. Зі ставки фюрера, 14 квітня 1942 р. // Сумський вісник. 1942. 17 квітня.
53. Иоганн Мор. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
54. Карл Дениц Немецкие подводные лодки во второй мировой войне. М.: Военное издательство министерства обороны, 1964. 200 с.
55. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // Україна крізь віки: В 15 т., К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 12. 336 с.
56. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. 684 с.
57. Крик з Вашингтону: «Знищуйте підводні човни!» / Сумський вісник. 1942. 17 травня.
58. Кудрявый среди лысых или о Фридрихе Гугунберgere... / Битва за Атлантику. URL: <https://olt-z-s.livejournal.com/75700.html>
59. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України, К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011, Кн. 1. С. 644-658.
60. Немецкий офицер-подводник корветтен-капитан Карл-Фридрих Мертен / <https://waralbum.ru/156326/>
61. Німецька фльота підводить славний квітневих підсумок – постачальне пароплавання Великобританії й США втратило 104 торговельних кораблі, місткістю в 585500 бр.-тонн / Сумський вісник. 1942. 6 травня.
62. Німецькі підводні човни знову потопили біля східних берегів США і в Караїбському морі 18 ворожих кораблів // Сумський вісник. 1942. 24 квітня.
63. Нові успіхи підводних човнів / Сумський вісник. 1942. 10 травня.
64. Последний поход. URL: http://wunderwafe.ru/Magazine/MK/2001_04/22.htm
65. Райнгард Гардеген / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Reinhard_Hardegen
66. Розвиток німецьких підводних човнів / Сумський вісник. 1942. 13 вересня.
67. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Х.: Прапор, 2004. 368 с.
68. Спільними діями підводної фльоти й літунства потоплено 57 ворожих торговельних кораблів і 6 військових кораблів / Сумський вісник. 1942. 23 вересня.
69. Страх перед подводной войной / Сумской вестник. 1943. 23 мая.
70. Сумський вісник. 1941-1943.
71. Тизенгаузен, Ганс Дидрих фон. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
72. Титаренко Д.М. Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941-1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України, К., 2002, Вип. 6, С. 218-221.
73. Ханс-Георг Фридрих «Fritz» Poske / [https://deru.abcdef.wiki/wiki/Friedrich_Poske_\(Marineoffizier\)](https://deru.abcdef.wiki/wiki/Friedrich_Poske_(Marineoffizier))
74. Что происходит с потопленными судами / Сумской вестник. 1943. 28 апреля.
75. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг, 2005. 466 с.

References

1. Cecil R. The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi ideology. 1973. 266 p.
2. Enzo Grossi / https://en.wikipedia.org/wiki/Enzo_Grossi
3. Herbert Schneider / <https://uboot.net/men/schneider.htm>
4. Hermann Rasch / <https://uboot.net/men/rasch.htm>
5. HMS Galatea (1934). URL: [https://wiki.wargaming.net/ru/Navy:HMS_Galatea_\(1934\)](https://wiki.wargaming.net/ru/Navy:HMS_Galatea_(1934))
6. Johann Mohr / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Johann_Mohr
7. Karel C. Berkhoff. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge, 2004. 480 p.
8. Nesterenko V. A. German Propaganda in the Military Zone of Ukraine in 1941-1943. // Propaganda in the World and Local Conflicts, 2016, Vol. (5), Is. 1, s. 30-37.
9. Reinhard Hardegen / <https://www.uboot.net/men/hardegen.htm>
10. Rolf Mutzelburg / <https://uboot.net/men/muetzelburg.htm>
11. Werner Winter / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Werner_Winter
12. Britans'ko-amerikans'ke torgovel'ne moreplavstvo za veresen' vtratilо 1.011.700 brutto-tonn / Sums'kij visnik. 1942. 4 zhovtnja.

13. Verner G. Stal'nye groby. Nemeckie podvodnye lodki: sekretne operacii 1941-1945 gg. / Perevod s anglijskogo S. V. Lisogorskogo. M.: Centrpoligraf, 2001. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=67616&p=1
14. Vorozhe moreplavstvo znovu vtratil 23 korabli na 120.000 br.-tn. / Sums'kij visnik. 1942. 22 listopada.
15. Vorozhe paroplavstvo znov vtratil 14 korabliv, mistotoju v 104.000 br.-tonn / Sums'kij visnik. 1942. 30 veresnja.
16. Vtrachajut' bil'she, nizh budujut' / Sums'kij visnik. 1943. 9 lipnja.
17. Georg Lassen / <https://uboa.net/men/lassen.htm>
18. Dashichev V.I. Bankrotstvo strategii germanskogo fashizma. Istoricheskie ocherki: Dokumenty i materialy. T. 2 : Agressija protiv SSSR. Padenie «Tret'ej Imperii». 1941-1945 gg., M., 1973. 664 s.
19. Erih Topp / <https://web.archive.org/web/20101120204123/http://www.uboa.net/men/topp.htm>
20. Za berezen' nimec'koï zbroeju potopleno shhonajmenshe 149 suden na 926.000 br.-tn. / Sums'kij visnik. 1943. 4 kvitnja.
21. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 19 zhovtnja.
22. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 22 zhovtnja.
23. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 26 zhovtnja.
24. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 5 listopada.
25. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 9 listopada.
26. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 13 listopada.
27. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 20 listopada.
28. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 30 listopada.
29. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 18 grudnja.
30. Zvedennja Golovnog komanduvannja germans'kih ozbroenih sil // Sums'kij visnik. 1941. 21 grudnja.
31. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 1 ljutogo.
32. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1941. 25 grudnja.
33. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 7 sichnja.
34. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 9 sichnja.
35. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 16 sichnja.
36. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 28 sichnja.
37. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 30 sichnja.
38. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 4 ljutogo.
39. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 6 ljutogo.
40. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 8 ljutogo.
41. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 11 ljutogo.
42. Zvedennja Golovnog komanduvannja ozbroenih sil Nimechchini // Sums'kij visnik. 1942. 25 ljutogo.
43. Zvidomlennja Verhovnog komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.

1942. 1 bereznja.
44. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 6 bereznja.
45. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 15 bereznja.
46. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 22 bereznja.
47. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 25 bereznja.
48. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 27 bereznja.
49. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 3 kvitnja.
50. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 12 kvitnja.
51. Zvidomlennja Verhovnogo komanduvannja nimec'kih zbrojnih sil // Sums'kij visnik.
1942. 15 kvitnja.
52. Zi stavki fjurera, 14 kvitnja 1942 r. // Sums'kij visnik. 1942. 17 kvitnja.
53. Iogann Mor. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
54. Karl Denic Nemeckie podvodnye lodki vo vtoroj mirovoj vojne. M.: Voennoe izdatel'stvo ministerstva oborony, 1964. 200 s.
55. Koval' M.V. Ukraïna v Drugij svitovij i Velikij Vitchiznjanij vijnah (1939-1945) // Ukraïna kriz' viki: V 15 t., K.: Vidavnicij dim «Al'ternativi», 1999, T. 12. 336 s.
56. Kosik V. Ukraïna i Nimechchina u Drugij svitovij vijni. Parizh-N'ju-Jork-L'viv, 1993. 684 s.
57. Krik z Vashingtonu: «Znishhujte pidvodni chovni!» / Sums'kij visnik. 1942. 17 travnja.
58. Kudrjavij sredi lysyh ili o Fridrihe Gugunbergere... / Bitva za Atlantiku. URL: <https://olt-z-s.livejournal.com/75700.html>
59. Mihajljuk M. Nimec'ka propaganda v Ukraïni // Ukraïna v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI stolittja. Istorichni narisi / Red. kol.: V. A. Smolij (golova kolegii), G. V. Borjak, Ju. A. Levenec', V. M. Litvin, O. E. Lisenko (vidp. red.), O. S. Onishhenko, O. P. Reent, P. T. Tron'ko; Recenzenti: O. S. Rubl'ov, V. F. Shevchenko. NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni, K.: NVP «Vidavnictvo «Naukova dumka, NAN Ukraïni», 2011, Kn. 1. S. 644-658.
60. Nimeckij oficer-podvodnik korvetten-kapitan Karl-Fridrih Merten / <https://waralbum.ru/156326/>
61. Nimec'ka fl'ota pidvodit' slavnij kvitnevih pidsumok – postachal'ne paroplavstvo Velikobritanii j SSHa vtratil 104 torgivel'nih korabli, mistkistju v 585500 br.-tonn / Sums'kij visnik. 1942. 6 travnja.
62. Nimec'ki pidvodni chovni znovu potopili bilja shidnih beregiv SSHa i v Karaïbs'komu mori 18 vorozhkih korabliv // Sums'kij visnik. 1942. 24 kvitnja.
63. Novi uspihi pidvodnih chovniv / Sums'kij visnik. 1942. 10 travnja.
64. Poslednij pohod. URL: http://wunderwafe.ru/Magazine/MK/2001_04/22.htm
65. Rajngard Gardegen / http://www.ubootarchiv.de/ubootwiki/index.php/Reinhard_Hardegen
66. Rozvitok nimec'kih pidvodnih chovniv / Sums'kij visnik. 1942. 13 veresnja.
67. Skorobogatov A. V. Harkiv u chasi nimec'koï okupacii (1941-1943). H.: Prapor, 2004. 368 s.
68. Spil'nimi dijami pidvodnoï fl'oti j litunstva potopleno 57 vorozhkih torgivel'nih korabliv i 6 vijs'kovih korabliv / Sums'kij visnik. 1942. 23 veresnja.
69. Strah pred podvodnoj vojnoj / Sumskoj vestnik. 1943. 23 maja.
70. Sums'kij visnik. 1941-1943.
71. Tizengauzen, Gans Didrih fon. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
72. Titarenko D.M. Umovi funkcionuvannja okupacijnoï presi Harkivshhini (1941-1943 rr.) // Storinki voennoï istorii Ukraïni: Zb. nauk. statej / NAN Ukraïni. In-t istorii Ukraïni, K., 2002, Vip. 6, S. 218-221.
73. Hans-Georg Fridrih «Fritz» Poske / [https://deru.abcdef.wiki/wiki/Friedrich_Poske_\(Marineoffizier\)](https://deru.abcdef.wiki/wiki/Friedrich_Poske_(Marineoffizier))
74. Chto proishodit s potoplennymi sudami / Sumskoj vestnik. 1943. 28 aprelja.
75. Shajkan V.O. Kolaboracionizm na teritorii rejhskomisariatu «Ukraïna» i vijs'kovoï zoni v roki Drugoï svitovoï vijni. Krivij Rig, 2005. 466 s.

Nesterenko V. A.

PhD (History), Associate Professor (Ukraine), Sumy State University. ORCID: 0000-0002-0469-3671.

THE THEME OF THE GERMAN SUBMARINES' ACTIVITIES COVERED IN THE PRESS PROPAGANDA ON THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (BASED ON THE MATERIALS OF "SUMY HERALD" IN 1941-1943)

The materials of the newspaper "Sumy Herald" published during the period of the German occupation in the city of Sumy and devoted to the German submarines' activities are analyzed in the article. The objective of the publication is to highlight the usage of this theme by the German propaganda to influence the Ukrainian population through the local press. The author has come to the conclusion that newspapers were the most widespread and effective form of propaganda at that time on the occupied territories of the USSR and Ukraine. In comparison to the radio and cinema they were able to cover the considerable part of the rural and urban population. The reports concerning the conduct of military operations were produced centrally and did not take into consideration the specific nature of perceiving this sort of information by the local population. They reports were overloaded with digital, geographic data and specific terms. Only in the second half of 1942 the articles, maps and charts meant to explain certain issues of the undersea war were produced. The greatest attention to the German submarines' activities was paid by the propaganda in the period from February to September 1942. This is related to the successful actions of the German troops at the Eastern coast of the North Africa. The information concerning this theme was generally published on the first page. It was printed in the headings or subheadings, the bold font was used in the text of the article. Sometimes some illustrations in the form of photos and cartoons were used. The latter were not very common in the newspapers of that period.

The information about the undersea war was provided quite promptly and in general was accurate. Except the loses of Britain and its allies in separate military operations the general data concerning the tonnage of sunk ships was published. The information about the German submarines loses was not given in contrast to the loses of the planes, for example. The reports references to the names of the submarines' captains without providing any information about their personalities had no "personification" effect. Perhaps, it might be compensated by other sources of propaganda, for example by "Die Deutsche Wochenschau" series in the cinemas. But the latter covered a considerably lesser audience in comparison to the newspapers.

Key words: propaganda, German submarines, press, "Sumy Herald".

Отримано 12.05.2021

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди автора. За точність цитування, наведення прізвищ та ініціалів, дат, посилань відповідальність несе автор.

Редакція залишає за собою право без погодження з автором редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їх назви, вилучати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами матеріалів і читачами на сторінках даного видання.

Передрук опублікованих у журналі «Сумська старовина» матеріалів заборонено. При їх використанні посилання є обов'язковим.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ:

До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. 2003. №1).

Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf, doc, docx. В кінці тексту повинен стояти підпис автора.

Відомості про автора подаються окремим файлом українською, російською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, **ORCID**. Крім того, контактна інформація: адреса, телефон, електронна скринька.

До тексту додаються: анотація та ключові слова (5-10 шт.) українською (не менше 1800 знаків) та англійською (2500-4000 знаків) мовами. Англійська анотація має бути інформативною й відображати у якомога повній мірі тематику та рівень дослідження. Використання електронних перекладачів забороняється. Ілюстрації приймаються в електронному варіанті у чорно-білій гамі окремим файлом із зазначенням місця в тексті, куди їх слід вставити. Обов'язково зазначається **УДК**.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань або в алфавітному порядку із зазначенням загальної кількості сторінок видання чи кількості аркушів в архівній справі. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі (Бюлетень ВАК України. 2009. №5 та 2010. №3).

Наприклад: [5, с. 40], де «5» - номер джерела за списком використаних джерел і літератури, «40» - сторінка джерела, на яке посилається автор. Посилання на кілька джерел одночасно оформлюються наступним чином: [2; 5; 8] або [2, с. 17; 5, с. 50; 8, с. 117]. Посилання на архівні джерела: [12, арк.115, 148 зв.].

Матеріали, подані до Редакції, проходять незалежне рецензування, за підсумками якого вони можуть бути рекомендовані до друку, направлені на доопрацювання або відхилені.

Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Сайт журналу: www.starovyna.sumdu.edu.ua

Питання друку матеріалів: nva2008@ukr.net

Сумська Старовина

№ LVIII

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
Заснований 1995 р.

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Реєстраційне Свідоцтво КВ №16009-4481 від 22.10.2009 р.
ISSN 2311-5408

Видання здійснюється Науково-дослідним
центром історичного краєзнавства
Сумського державного університету

Головний редактор **В.М. Власенко**

Коректори:
В.М. Власенко, В.А. Нестеренко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
Тел.: 0542-33-40-98
Електронна адреса: starovina@sumdu.edu.ua
Сайт: www.starovyna.sumdu.edu.ua

На обкладинці: м. Суми, вул. Воскресенська. 1911 р. Фотограф П. Макашов

On the cover: Sumy, Voskresenska st. 1911. Photographer P. Makashov

Здано до набору 24.09.2021. Підписано до друку 25.09.2021. Формат 70x108/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк.6,13. Обл.-вид. арк. 6,98. Тираж 100. Зам. № 756

Виготовлювач: Сумський державний університет, 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007 р.